

КУРГАН БІЛЯ СЕЛА СТАРОБОГДАНІВКА ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ БАСЕЙНУ р. МОЛОЧНОЇ¹

У статті публікуються матеріали доби бронзи з кургану 1 біля с. Старобогданівка, Михайлівського району, Запорізької області, дослідженого у 1980 році на р. Молочній. Аналізуючи матеріали кургана, автор розглядає проблеми відносної та абсолютної хронології пам'яток ямної та катакомбної культур молчанського регіону, зокрема співвідношення ямної та інгульської катакомбної культур. Важливим аспектом статті є розгляд датування святилища кург. 3 біля с. Виноградного.

Курган 1 був розкопаний автором у 1980 році під час першого року робіт Запорізької археологічної експедиції Інституту археології тоді ще АН УРСР, якою керував В.В. Отрошенко, у верхів'ях р. Молочної, включаючи річки Куркулак та Чингул. Ці роботи продовжувалися на протязі наступних 5 років біля сел Жовтневе, Заможне, Виноградне та Чапаївка Токмакського району Запорізької області².

1. Загальний опис кургану.

Курган знаходиться на високому правому березі ріки Молочної, у 400 м на північ-північ-захід від току, біля повороту дороги при виїзді з с. Старобогданівка Михайлівського району Запорізької області, у напрямку до районного центру Михайлівки. Він був частиною великої групи курганів, простягнутої по краю плато, вздовж ріки³.

Насип кургана на момент розкопок був майже знищений і виділявся на перехресті сучасних ґрунтових доріг невеликим підвищенням висотою 0,2 м⁴. Діаметр кургана встановлювався за добре помітної кільцевої виїмкою і становив у напрямку Північ-Південь - 25 м, у напрямку Захід-Схід - 31 м (рис. 1).

Курган досліджувався за допомогою бульдозера Т-74. Від ґрунтових доріг насип був щільно спресований і дуже важко піддавався зняттю. Для фіксації була залишена лише одна бровка, яка перетинала найвище збережену ділянку насипу у напрямку Північ-Південь і на якій був встановлений умовний "0" (рис. 1)⁵.

Усього в кургані було досліджено 8 поховань: №№ 6 та 7 - ямної культури; №№ 4, 5, 8 - катакомбної культури; №№ 1 та 2 - кімерійської доби; № 3 - пізнього середньовіччя.

2. Стратиграфія.

Рівень давньої поверхні у профілі не фіксувався, але на профілі видно його залишки, що свідчить про те, що залишена бровка перетинала первинний курган близько до його західного краю. Материк знаходився на глибині 0,8, але навколо основного поховання ямної культури № 6 фіксувався материковий викид потужністю, який лежав на глибині 0,3 м, тим самим фіксуючи збережену висоту насипу кургана.

Під час зняття насипу, на його схилах, одразу під орним шаром фіксувався кільцевий материковий викид, який не вдалося точно прив'язати до поховань, але можна припустити,

¹ Робота виконана в рамках спільного проекту "Етнокультурні зв'язки степового населення за доби ранньої бронзи від Приуралля до Дніпра" за підтримкою гранту НАН України та РГНФ №1-06.

² Пізніше, у 1989 році, Б.Д. Михайлов дослідив ще один курган, який знаходився напроти південно-західної околиці с. Старобогданівка, тобто неподалік від розкопаного нами кургана (напроти центральної частини села) [Михайлов, 1995, 169-173].

³ Дослідження кургана попередньо не входили у плани експедиції. Він був розкопаний на прохання голови місцевого колгоспу, оскільки кургану загрожувало повне знищення. Опис надається згідно звіту про розкопки [Отрошенко і др., 1980, 21-27].

⁴ За повідомленнями місцевих жителів, висота кургану раніше досягала не менш 2-3 м.

⁵ При подальшому викладі усі глибини надаються від цього "0".

що він має відношення до одного з катакомбних поховань. Найбільш вирогідно, що ним могло бути поховання 8. На жаль, встановити стратиграфічну послідовність між похованням 5 та викидом не вдалося, оскільки основна частина викиду проходила на камеру катакомби і зафіксувати послідовність впуску вхідної ями по відношенню до викиду було практично неможливо, враховуючи ще й зруйнованість самої камери. Теж саме відноситься до поховання 4, вхідна яма якого лише примикала до викиду. Тим самим, неможливо встановити стратиграфічну послідовність між катакомбними похованнями.

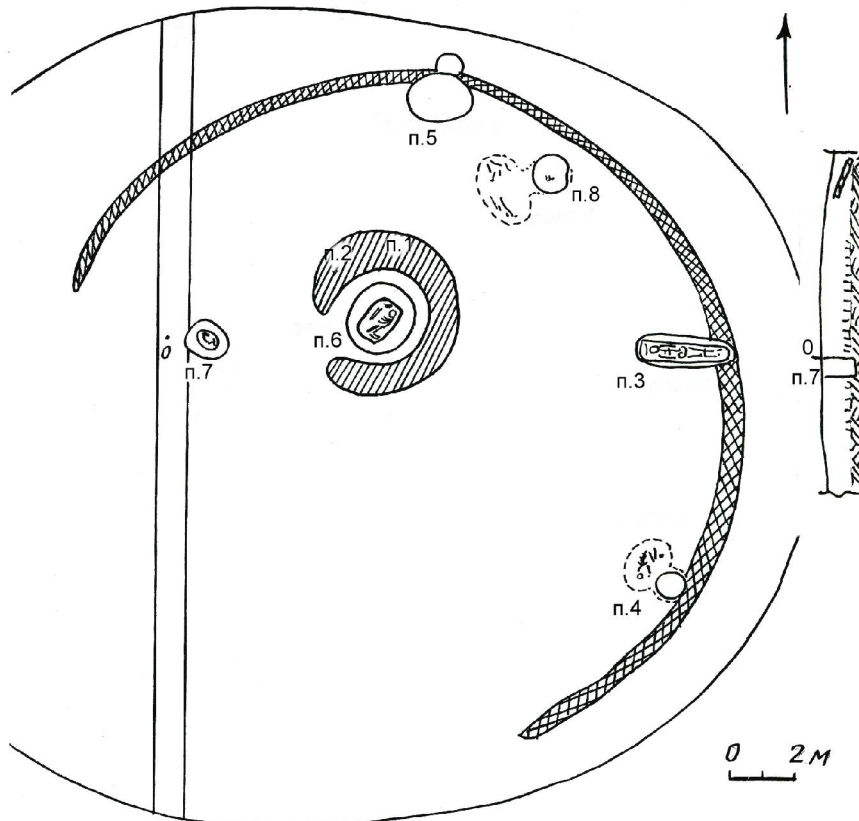

Рис. 1. с. Старобогданівка, курган 1: загальний план та профіль бровки

У східному профілі бровки була зафіксована верхня частина ями поховання 7 ямної культури. Вона перерізала залишки насипу, що свідчить про впускний характер поховання.

Надалі, у центр кургану були впущені спочатку поховання 2, а пізніше поховання 1, які відносяться відповідно до чорногорівського та новочеркаського ступенів кімерійської доби (див. примітки 5 та 6). Обидва поховання прорізали викид з основного поховання 6.

Найбільш пізнім було середньовічне поховання 3, яке, можливо, відноситься до ногайських.

Кількість насипів чи досипок у кургані встановити неможливо, але діаметр насипу на момент впуску одного з катакомбних поховань (поховання 8?), очевидно, може визначитися діаметром нижнього контуру кільцевого викиду, який становив на момент появи останнього 20-22 м.

3. Опис поховань.

Поховання 1 (рис. 2,1) - впускне, кімерійської доби⁶, знаходилося у 8 м на СхПчСх від "0", зафіксоване на глибині 0,3 м. Прорізало материковий викид основного поховання 6, але

⁶ Поховання 1 вперше опубліковане у статті Т.Ю. Гошко та В.В. Отрощенко [Гошко, Отрощенко, 1986, с. 177, рис. 6,1], де був наданий детальний аналіз культурно-хронологічного місця аналогічних поховань, датованих новочеркаським ступенем розвитку культури кімерійців [Гошко, Отрощенко, 1986, с. 176-181].

форма поховальної споруди не була простежена. Можна з великою ступінню надійності стверджувати, що це була могила підбійного типу.

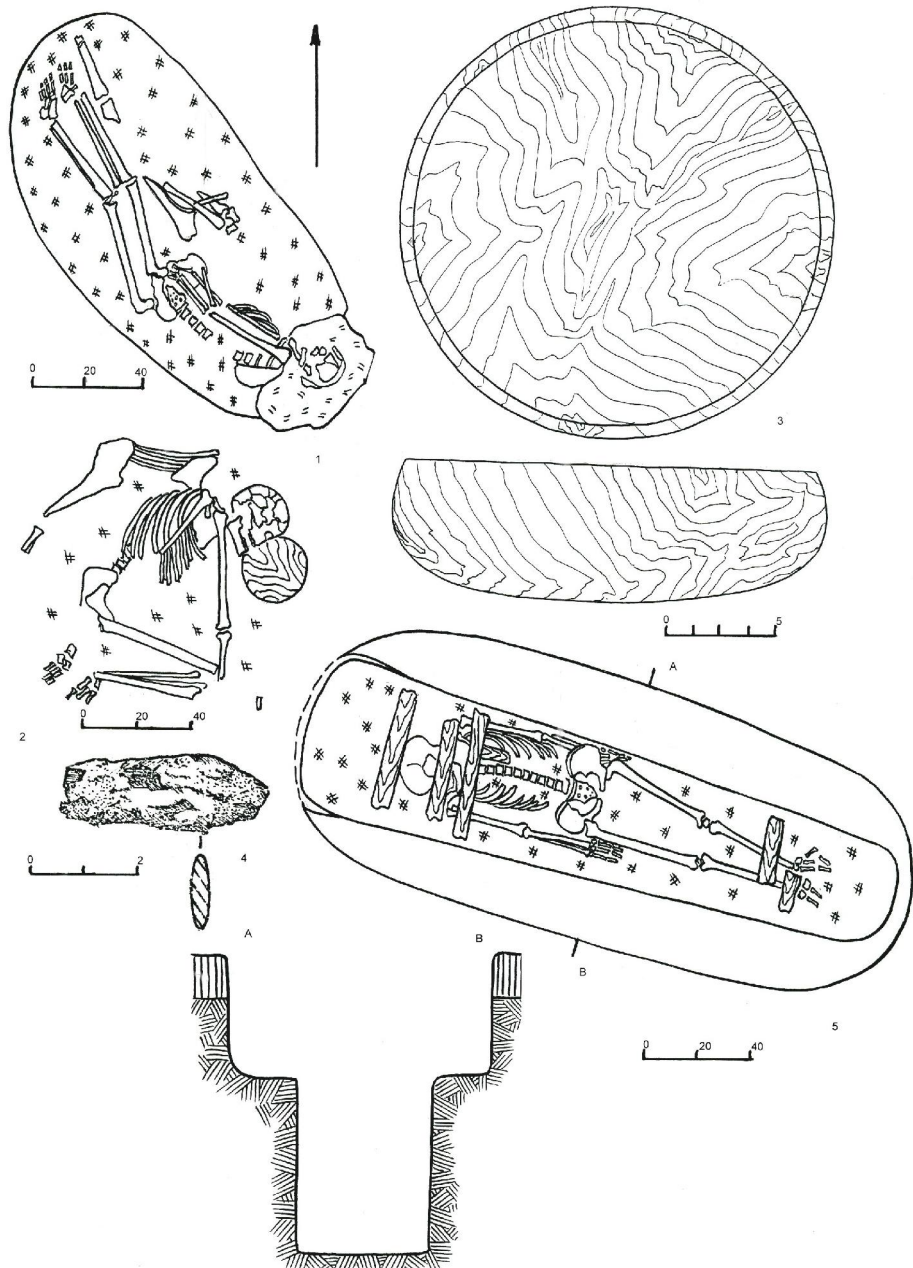

Рис. 2. с. Старобогданівка, курган 1: 1 - поховання 1; 2-4 - поховання 2 (2 - план поховання, 3 - реконструкція дерев'яної чаші, 4 - залізний ніж): 5 - поховання 3

Кістяк дорослої людини лежав на правому боці, трохи зігнутий "у поясі", схоже – уздовж стінки підбою, з випростаними ногами, головою на ПдСх. Руки випростані вздовж тіла. Кістки були пофарбовані вохрою. Під черепом лежав товстий рослинний шар (морська трава - камка?).

Вздовж ніг похованого лежали кістки тварини - ноги, ребра, лопатка.

На дні підбою простежений тлін білуватого кольору, а під ним - темний тлін. Дно підбою дещо увігнуте до середини, до глибини 0,4 м.

Поховання безінвентарне.

Поховання 2 (рис. 2,2) - впускне, кімерійської доби, знаходилося у 6 м на СхПчСх від "0", зафіксоване на глибині 0,3 м. Прорізало материковий викид основного поховання 6, але тип поховальної споруди не був простежений, але у заповненні над кістяком були знайдені фрагменти дерева, скоріше - від перекриття ями, хоча не можна виключати, що це залишки заслону підбія або камери катакомби, з огляду на характеристики схожих поховань у вказаній вище праці [Гошко, Отрошенко, 1986, с. 168-176]⁷.

Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на ПчСх. Ноги сильно підігнуті. Від правої руки збереглася плечова кістка, ліва - простягнута до колін. Кістки пофарбовані вохрою.

За спиною похованого лежали кістки тварини в анатомічному порядку - нога, ребра, лопатка. Біля обличчя були знайдені залишки дерев'яної чаші (1), а біля колін - залізний ніж (2).

На дні ями простежений темний тлін, аналогічний тому, що був знайдений в похованні 1. Дно на глибині 0,4 м.

1. Дерев'яна чаша, напівсферична форма та розміри якої встановлюються за чітким відбитком у землі. Вінця трохи загнуті всередину. Діаметр чаші 23 см, висота 7 см (рис. 2,3).

2. Залізний ніж з невеликим черешком та коротким обламаним лезом. Спинка ножа дещо горбувата. Довжина ножа 4 см, ширина 1,5 см (рис. 2,4).

Поховання 3 (рис. 2,5) - впускне, пізнього середньовіччя, знаходилося у 14,5 м на Сх від "0". Поховальна яма простежена з передматерикового шару і була заповнена материковим ґрунтом. Вона мала правильну видовжено-овальну форму і була орієнтована у напрямку ЗхПчЗх - СхПдСх. Довжина ями 2,4 м, ширина 1,0 м. На глибині 1,25 м по периметру ями, виключаючи її західний торець, були залишені уступи, шириною 0,22 і 0,27 м вздовж довгих стін та 0,08 м у східному торці. На уступах були відмічені сліди дерев'яних плах перекриття. Яма нижче уступів набула прямокутної форми з заокругленими короткими стінками та дещо розширюючись у західній частині. У її заповненні на різних глибинах були знайдені залишки плах перекриття, шириною 6 см, товщиною 3 см.

Кістяк дорослої людини лежав на спині у випростаному положенні, головою на Зх з невеликим відхиленням на Пч. Руки випростані вздовж тіла. Череп схилювався до правого плеча.

На дні фіксувався тлін темного кольору. Дно дещо коритоподібне. Глибина у західній частині 1,73 м, у східній 1,8 м, в центральній частині 1,9 м. Тобто, глибина поховальної ями нижче перекриття становила 0,75 м.

Поховання 4 (рис. 3,1) - впускне, катакомбне, знаходилося у 17 м на ПдСх від "0", фіксувалося з передматерикового рівня. Вхідна яма правильної круглої форми, розширювалася до дна. Діаметр 0,95 м на рівні фіксації та 1,1 м по дну. Глибина ями 1,5 м. Яма була заповнена черноземом перемішаним з материковою глиною. У її заповненні, біля дна, був знайдений кам'яний розтироч (1).

Вхід до камери знаходився у ПчЗх частині ями. Вхід, так само як і стеля камери, обвалилися у давнину. Камера овальної форми, орієнтована у напрямку ПнЗх - ПчСх. Довжина камери 1,9 м, ширина 1,3 м. У мішаному заповненні камери, біля входу до неї, були знайдені астрагал (рис. 3,2), фрагмент кам'яної сокири (2) та уламок кам'яного предмета (3)⁸.

Кістяк дорослої людини лежав на спині з сильно підігнутими ногами, які лежали на боці, коліньми вліво. Судячи з положення лівої руки, це була первісне положення ніг, оскільки вона була зігнута у лікті майже під прямим кутом, а її кисть лежала біля коліна лівої ноги. Права рука була сильно зігнута, так що її також підігнута кисть була підведена до правого плеча.

За черепом, під самою стінкою камери, стояв горщик (4), поряд з яким знаходився кам'яний розтироч (5) та чотири дрібні крем'яні скалки (6).

⁷ Автори статті віднесли аналогічні поховання зі скорченим на боці положенням померлих у катакомбах та підбоях до чорногорівського ступеня розвитку культури кімерійців і датували їх 900 - 750 рр. до н.е. [Гошко, Отрошенко, 1986, с. 176].

⁸ На жаль, у звіті згадка про цей предмет та його опис відсутні, але необхідна інформація є у щоденнику автора розкопок.

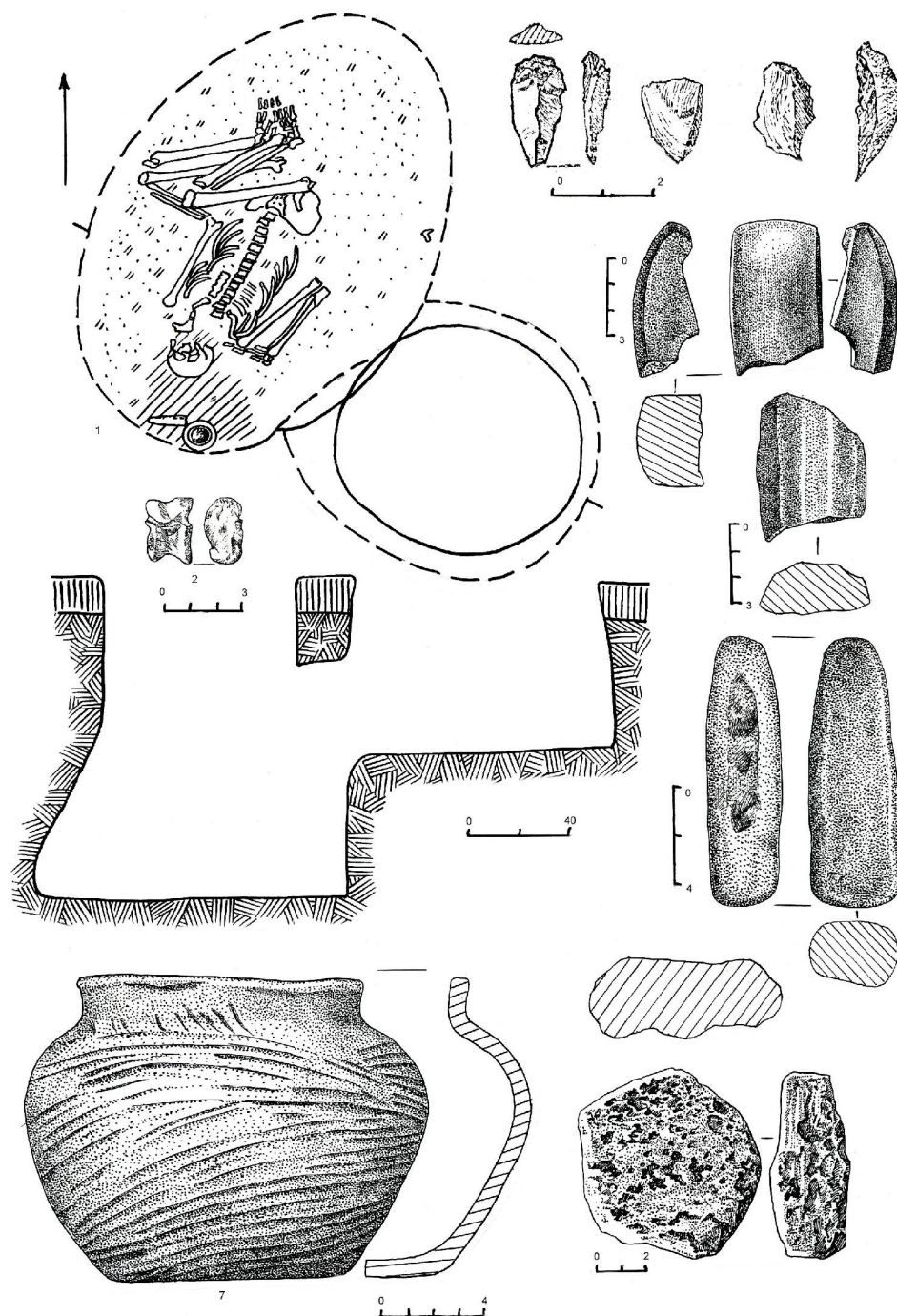

Рис. 3. с. Старобогданівка, курган 1, поховання 4: 1 - план поховання, 2 - астрагал, 3 - скалки кременю, 4 - фрагмент кам'яної сокири, 5 - уламок знаряддя з пісковіку (фрагмент сокири ?), 6 - кам'яний розтироч, 7 - горщик, 8 - розтироч з ракушняка.

Дно камери біля черепа та під знахідками було пофарбоване вохрою. По дну простежувався бурий тлін та посипка крейдою⁹. Глибина камери 2,05 м (на 0,55 м нижче дна вхідної ями).

⁹ Визначення характеру посипок дна та тліну в похованнях умовне, оскільки спеціальні дослідження не проводилися.

Опис знахідок:

1. Розтирач круглої форми, з затертою поверхнею, виготовлений з ракушняка. Діаметр 7,5 см, товщина 3 см (рис. 3,8).
2. Повздовжній фрагмент передньої частини кам'яної сокири із залишками отвору для руків'я. Поверхня заліскована. Довжина збереженої частини 5,5 см, висота 3,5 см (рис. 3,4).
3. Уламок знаряддя з пісковика з залишками робочої поверхні, вкритої повздовжніми гранями. Можливо, цей уламок є частиною великої сокири. Довжина 6 см, ширина 4,3 см, збережена товщина 2 см (рис. 3,5).

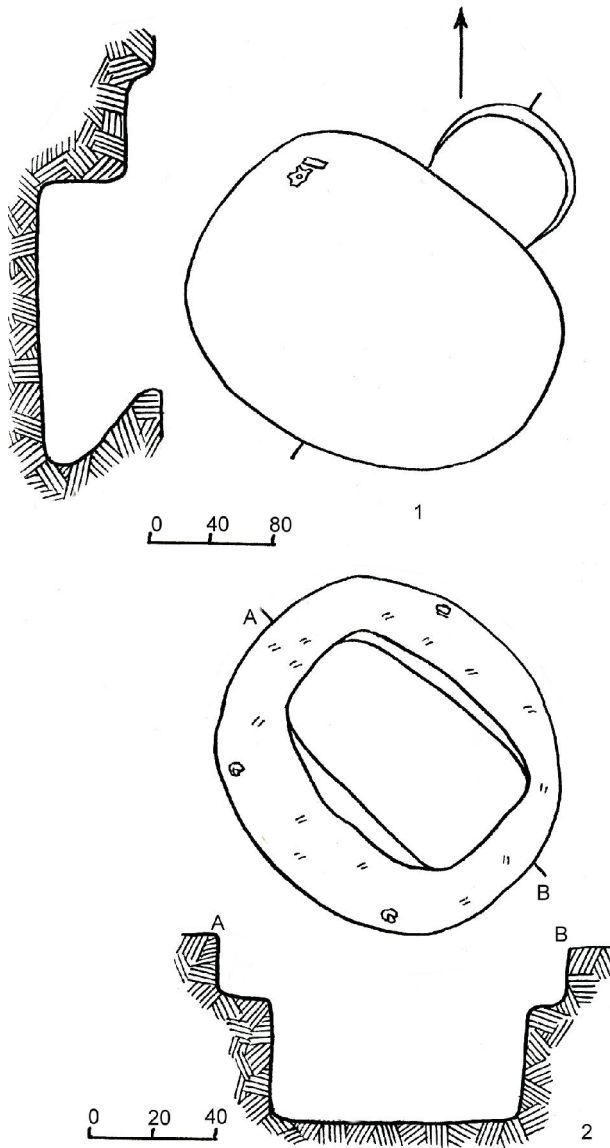

Рис. 4. с. Старобогданівка, курган 1: 1 - поховання 5; 2 - поховання 7

4. Ліпний приземкуватий горщик з плоским дном, виразно округлими плічками та коротким вертикальним вінцем. У тісті домішки піску та шамоту. Поверхня оброблена глибокими розчосами. Висота 12 см, діаметр вінця 11 см, дна 10 см (рис. 3,7).

5. Гранітний розтирач продовгуватої форми, округлий у перетині. До одного з кінців звужується. Поверхня затерта. Довжина 10,5 см, діаметр 3,5 x 2,5 см (рис. 3,6).

6. Дрібні скалки кременю (4 шт.), один з них оброблений дрібним ретушуванням (рис. 3,3).

Поховання 5 (рис. 4,1) - впускне, катакомбне, знаходилося у 12 м на ПчСх від "0". Вхідна яма простежена лише у придонній частині, в материку. Вона мала округлу форму, діаметром 0,5 м. Глибина 0,9 м. Вхід до камери знаходився у ПдЗх частині.

Камера широкої овальної форми, орієнтована у напрямку ПдСх - ПчЗх. Довжина 2,4 м, ширина 1,9 м. Камера сильно зруйнована. У її заповненні зустрічалися кістки великої рогатої худоби (бика?) - хребтові та уламки трубчастих кісток кінцівок. Кістяк у камері відсутній.

Глибина камери 1,5 м.

Поховання 6 (рис. 5,5) - основне, ямної культури, знаходилося у 6 м на Сх від "0". Навколо поховання, одразу під орним шаром, були зафіксовані залишки кільцевого материкового викиду з проходом у західній частині. Ширина викиду сягала 1,1 м, товщина 0,2 м, загальний діаметр 4,6 м, глибина залягання 0,3 м. Поховання здійснене у ямі з уступами. Верхня частина мала округлу форму, розмірами 2,25 x 2,0 м. На глибині 1,1 м, в материковому шарі, по периметру ями були залишені уступи, після чого яма набула прямокутної форми з заокругленими кутами. Ширина уступів

вздовж довгих стін ями сягала 0,45 - 0,5 м, а вздовж коротких 0,28 - 0,37 м. На уступах фіксувався чорний тлін та залишки тонких дерев'яних стволів поперикового перекриття. Стволи були щільно спресовані землею, що надало їм вигляду плах, шириною 6 - 7 см.

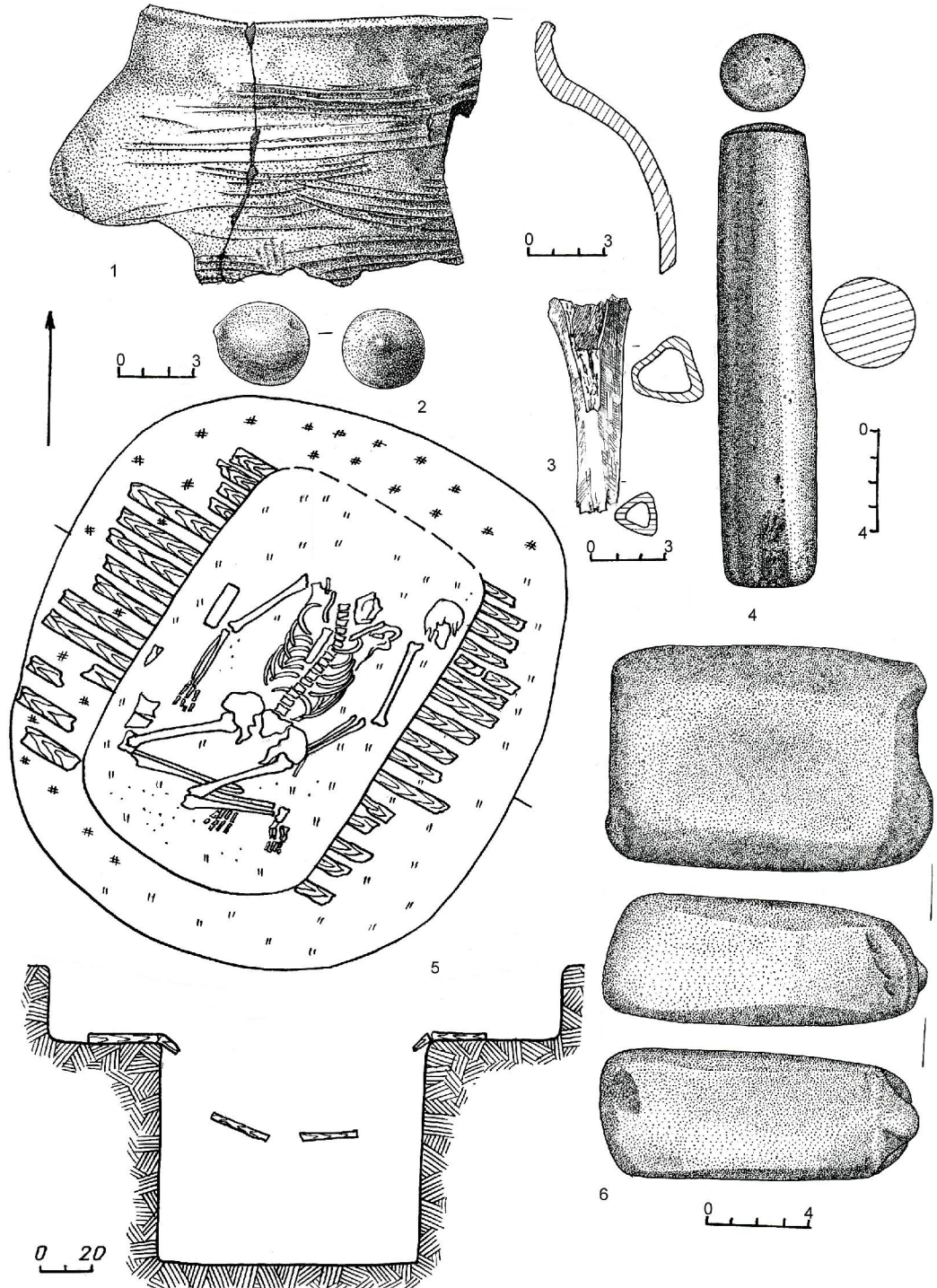

Рис. 5. с. Старобогданівка, курган 1, поховання 6: 1 - фрагмент горщика (жаровня); 2 - кам'яний "пращовий камінь"; 3 - кістяне знаряддя; 4 - кам'яний пест; 5 - план та розріз поховання; 6 - гранітна ноковальня.

Поховальна яма була орієнтована у напрямку ПчСх - ПдЗх, північно-східна стінка розширювалася до дна. Кістяк дорослої людини лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, які з часом упали вправо, орієнтований головою на ПчСх. Череп зміщений у східний кут ями. Руки, дещо підігнуті у ліктях, лежали вздовж тіла. Кістки не дуже інтенсивно пофарбовані вохрою.

Біля ліктя правої руки лежав кам'яний пест (1), а нижче, ближче до стінки ями, знайдене кістяне знаряддя (2). Біля правого коліна знаходилася боковина від великого горщика (3), а під самим коліном - кам'яна наковальня (4). Крім того, біля стопи правої ноги знайдений також "пращовий камінь" (5).

На дні ями простежений бурий тлін та посипка крейдою. Дно нерівне, понижується у головній частині. Глибина біля ніг 1,96 м, в області черепа 2,06 м (тобто, глибина поховальної ями нижче перекриття становила 0,86 - 0,96 м).

Опис знахідок:

1. Чудово залишкований кам'яний пест, ідеально круглий у перетині. Один з кінців трохи заокруглений, другий - плаский і має збоку на поверхні виробничий (?) дефект. Довжина 18 см, діаметр 3,5 см (рис. 5,4).

2. Досить масивне знаряддя з трубчастої кістки тварини. У звіті інтерпретована як проколка з обламаним гострим кінцем, але справжнє призначення знаряддя незрозуміле. Довжина 9 см (рис. 5,3).

3. Фрагмент представлений верхньою частиною ліпної посудини відносно великих розмірів, діаметр якої встановити важко. За фрагментом можна сказати, що плічка посудини різно округлі, вінець короткий, трохи відігнутий назовні. У тісті домішки піску та шамоту. Поверхня вкрита глибокими розчосами. На ній також можна бачити залишки прокалу, що свідчить, можливо, про використання боковини у якості примітивної жаровні. Висота боковини 10,5 см, ширина 16,5 см (рис. 5,1).

4. Гранітна наковальня прямокутної форми з двома боковими виступами на одному з торців - один з яких повздовжній, округло-продовгуватий, другий - поперековий, округлий. Поверхня наковальні і виступів має сліди довгого використання, добре спрацьована. Довжина 13 см, ширина 8,5 см, товщина 5 см (рис. 5,6).

5. "Пращовий камінь" має вигляд невеликої гранітної кульки правильних обрисів, з затертою поверхнею, діаметром 3,5 см (рис. 5,2).

Поховання 7 (рис. 4,2) - впускне, ямної культури, знаходилося біля умовного "0" і фіксувалося також у профілі бровки. Поховання здійснене у ямі з уступами. Верхня частина мала округлу форму, розмірами 1,2 x 1,05 м і була заповнена чорноземом з домішкою материкової глини. На глибині 1 м, у материковому шарі, по периметру ями були залишені уступи, після чого яма набула прямокутної форми з заокругленими кутами. Ширина уступів 0,2 - 0,25 м. На уступах фіксувався темний тлін та окремі фрагменти дерева від поперекового перекриття.

Яма нижче уступів орієнтована у напрямку ПчЗх - ПдСх, довжина по дну 0,8 м, ширина 0,45 м. На рівні перекриття стінки ями були обвалені у давнину. Кістяк відсутній. Глибина ями 1,4 м (тобто, глибина ями від перекриття становила усього 0,4 м). Судячи з розмірів, яма була розрахована на дитину.

Поховання 8 (рис. 6) - впускне, інгульська катакомбна культура, знаходилося у 13 м на ПчСх від "0". Вхідна яма круглої форми, дещо розширювалася до дна. Діаметр на рівні материка 1,2 x 1,3 м, по дну 1,4 м. Вхід до камери знаходився у ПдЗх частині ями. Він мав арочну форму, висотою 0,25 м, шириною 0,48 м. На дні ями, перед входом до камери, простежувався темний тлін та були знайдені окремі фрагменти дерева від заслону.

Камера мала "бобовидну" форму, орієнтована у напрямку ПдСх - ПчЗх. Довжина 2,25 м, ширина 1,6 м. Стеля камери впала під час виборки з неї заповнення. Її первісна висота становила приблизно 0,9 м. У заповненні зустрічалися окремі фрагменти черепа.

Поховання колективне. В камері знайдені два цілих кістяки та один розчленований.

Кістяк 1 дорослої людини лежав ближче до протилежної від входу стіки, на спині з трохи підігнутими в колінах ногами, головою на ПдСх. Права рука випростана вздовж тіла. Ліві плечова кістка, лопатка та ребра були відокремлені від кістяка, але лежали в анатомічному порядку. Ліктьові кістки та фаланги лежали вздовж таза, трохи під ним. Череп не знай-

дений, за виключенням нижньої щелепи. Підігнуті вправо ноги були також відокремлені від тазових кісток.

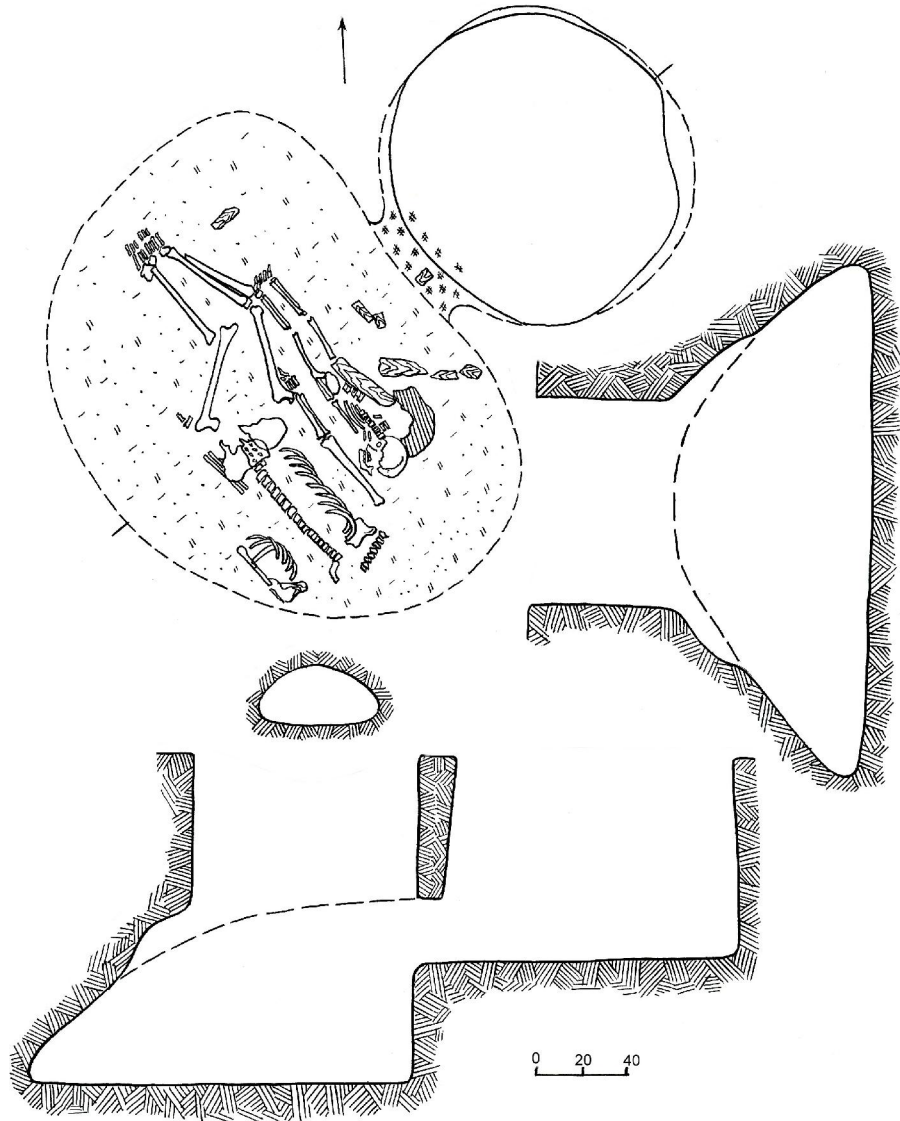

Рис. 6. с. Старобогданівка, курган 1, поховання 8

Не виключено, що всі зміщення кістяка 1 пов'язані з більш пізнім підзахороненням іншого померлого (кістяк 2).

Кістяк 2 дитячий, лежав справа від кістяка 1, впритул до нього, на спині у випростаному положенні, орієнтований також на ПдСх. Череп лежав на правій стороні, дуже схилений до плеча. Не виключено, що попередньо він був відокремлений від тіла, а потім покладений "на місце". Нижня частина хребта дещо зміщена в сторону. Руки випростані вздовж тіла.

На черепі були зафіксовані залишки глиняної "маски" (рис. 7). Окові заглибини були повністю заповнені глиняним розчином, який зберігся у вигляді "конусів". Носовий отвір також був закритий глиною з майже пласкою поверхнею, з незначним виступом - носиком біля перенісся. Щелепи покривала глиняна обмазка, яка збереглася у вигляді пластини, на внутрішній поверхні якої збереглися відбитки зубів, а на зовнішній зроблений надріз, імітуючий зведені губи. Вушні отвори також були закриті глиною, яка збереглася у вигляді невеликих конусів. Глина "маски" мала рожевий колір. На черепі "in situ" збереглася незначна частина глиняної "маски", оскільки череп лежав на боці і був роздавлений впавною стелею камери.

Рис. 7. с. Старобогданівка, курган 1, поховання 8: фото дитячого черепа з "маскою" (кістяк 2).

Кістяк 3 дорослої людини, розчленований, представлений тільки верхньою частиною хребта без ребер та черепом. Залишки хребта лежали за черепом кістяка 1, поперек камери. Череп бів відокремлений і лежав поряд з черепом дитячого кістяка 2, в аналогічному положенні. Він був пофарбований вохрою і на ньому також були зафіксовані залишки глиняної "маски", такої ж, як і на дитячому черепі, але фіолетового кольору (рис. 8). Окові заглибини були заповнені глиняними конусами, зовнішній шар яких частково розкрошився. На поверхні одного з них зберігся повздовжній надріз, а поверхня другого оформлена так, що імітує закрите віко. Ніс був обозначений рельєфно, але форма його погано збереглася. Щелепи прикривала масивна глиняна пластина з відбитками зубів на внутрішній поверхні. Вушні отвори також були закриті глиняними конусами. На черепі збереглася лише незначна частина "маски". Череп був пофарбований широкою смугою червоної вохри¹⁰.

Під черепом знайдений дрібний фрагмент кераміки. На дні камери, біля входу, знайдені фрагменти дерева, на деяких з яких збереглися пази. Дерево поганої збереженості. Очевидно, це залишки від заслону входу, які потрапили у камеру під час його руйнації¹¹.

На дні камери простежувався тлін брунатного кольору, під ним - крейдяна підсіпка, а ще нижче - бурий тлін. Біля черепів кістяків 1 та 2 дно пофарбоване вохрою.

Глибина камери 2,3 м.

4. Археологічний аналіз у регіональному контексті та проблеми абсолютного датування

Інтерес до кургану визначався не тільки тим, що Запорізькою експедицією було досліджене перше у її практиці катакомбне поховання з "масками", які у наступні п'ять років розкопок на р. Молочній були відкриті у значній кількості дещо північніше від с. Старобогданівка, а саме, між селами Жовтневе та Чапаївка Токмацького району.

Цікавим виявився комплекс основного поховання 6 ямної культури. У дисертаційному дослідженні автор відніс його до найпізніших ямних поховань першого типу, як з огляду на конструкцію ями з уступами, зробленими у материковому ґрунті, так і за інвентарем [Рассамакин, 1992, с. 127-128]. Зокрема, "жаровня" у вигляді фрагменту верхньої частини посудини відома в молочанському регіоні у ранньокатакомбному похованні, наприклад, с. Виноградне, к. 1, поховання 6, де вона лежала на дні вхідної ями, а похований супроводжувався типовим горщиком ямно-ранньокатакомбного типу [Рассамакин и др., 1982, с. 6-7; табл. 4,4-

¹⁰ Обидва черепи були реставровані С.І. Круц (рис. 7; 8). Опис "масок" у звіті був даний ще до реставрації, тому з огляду на збереженість черепів деякі частини "масок" від одного черепа були помилково віднесені до іншого. Фото із звіту Запорізької експедиції [Отрощенко и др., 1980, табл. 26; 27].

¹¹ Як показали наступні розкопки експедиції у сусідньому районі, біля сіл Заможне та Виноградне, ці залишки дерева могли бути розібраними частинами від колес, які використовували у якості заслонів.

7]. Тоді ж автор відзначив помилковість радіовуглецевої дати, отриманої для поховання 6 у Київській лабораторії за зразком, взятим з залишків дерева від перекриття (табл. 1) [Telegin, 1986, с. 100]. Було відзначено, що ця дата ..."явно ошибочна не только для данного погребения, которое по нашим данным можно синхронизировать с раннекатакомбными, но и выпадает из набора дат для позднеямных погребений" [Рассамакин, 1992, с. 197].

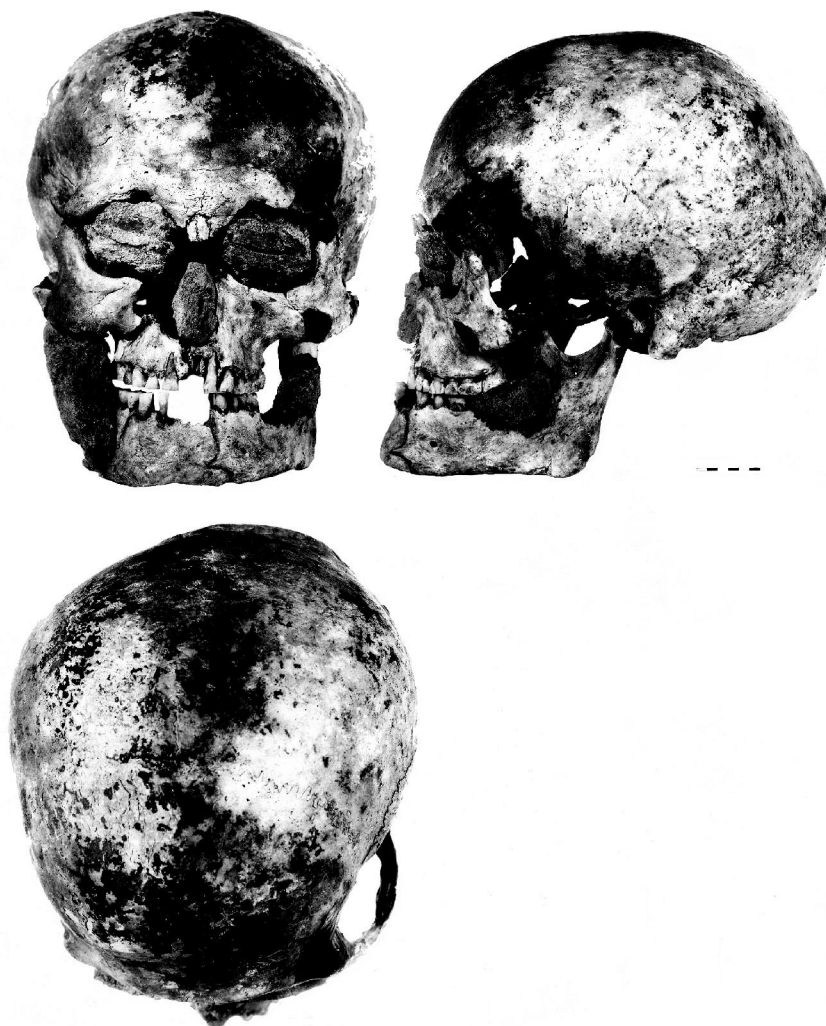

Рис. 8. с. Старобогданівка, курган 1, поховання 8: фото черепа дорослої людини з "маскою" (кістяк 3)

Таблиця 1

с. Старобогданівка, курган 1. Радіовуглецева дата для поховання 6

Лаб. номер	Зразок	BP	BC (OxCal v.3.8)	Публікація
Ki-2120	Дерево перекриття	4760±55	68.2% probability 3640 (64.3%) 3510 3400 (3.9%) 3380 95.4% probability 3650 (72.4%) 3490 3460 (23.0%) 3370	Telegin, 1986, 100

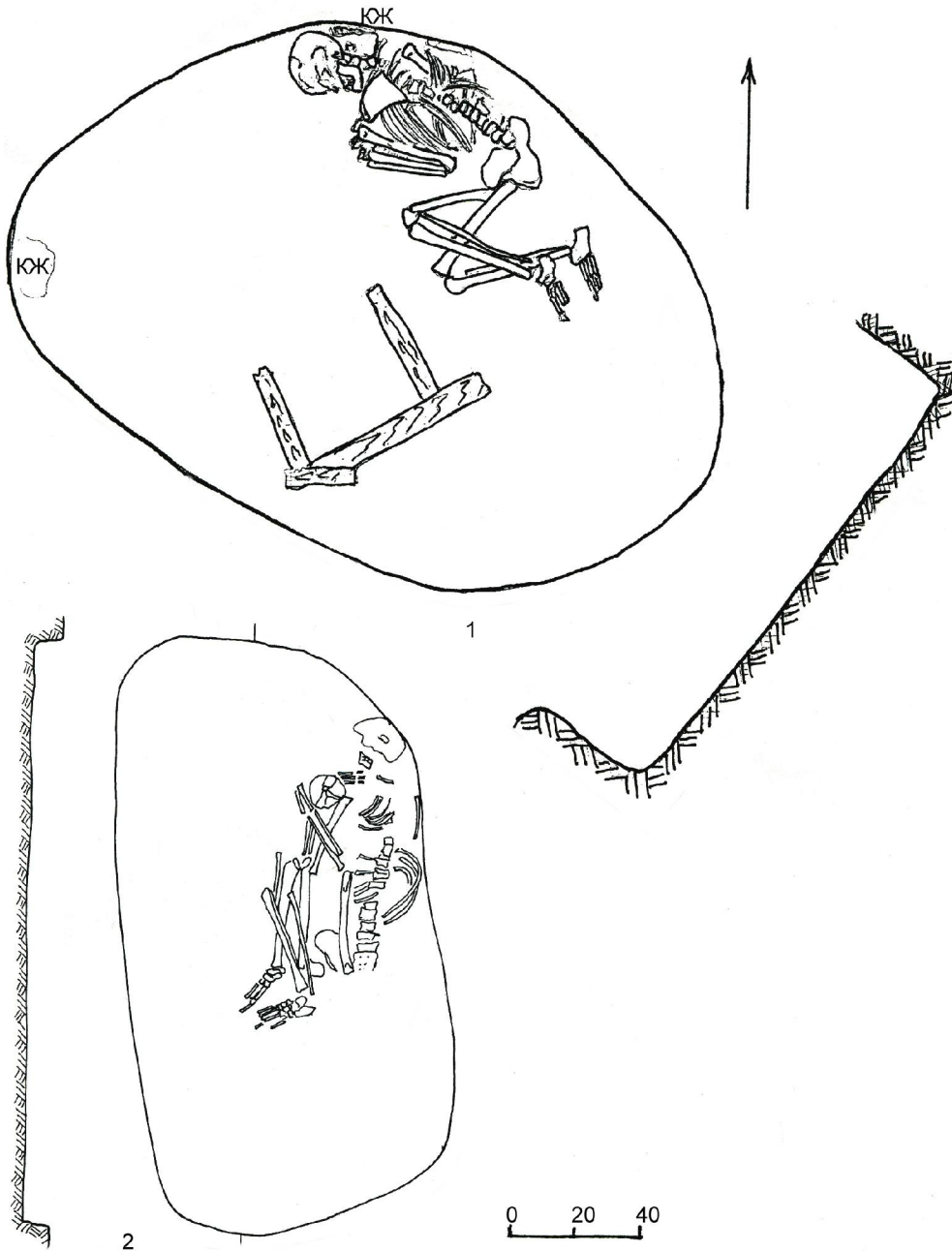

Рис. 9. с. Виноградне: 1 - курган 3, поз. 39; 2 - курган 24, поховання 13

З огляду на сучасний стан бази радіовуглецевих дат для пам'яток ямної культури, включаючи їхній регіональний розподіл, та порівнюючи дати, отримані в Київській лабораторії у різні часи, цей висновок лише підтвердився. Також немає ніяких підстав вважати, що при отриманні такої ранньої дати міг зіграти фактор "старого дерева". Можливо, якість зразка або ж лабораторна помилка, нарешті, невідпрацьованість самої методики та недосконалість техніки у той час могли привести до помилкового результату, що є, в цілому, непоодиноким випадком при датуванні пам'яток різних культур навіть у наш час. Яскравим прикладом цьому можуть слугувати нові дати Київської лабораторії для ряду пам'яток доби бронзи Луганщини, де з 14 наведених дат 6 для поселень поставлено під сумнів, і я думаю, з огляду на дані про їхнє знаходження, не тільки тому, що кістки, взяті для датування, могли відноси-

тися до інших шарів чи культур [Klochko, Sanzharov, 2003, table 1, p. 210-211]. Сумнівнв та некоректні дати можна бачити і серед новітніх дат, отриманих у Київській лабораторії для поховань від енеоліту до бабинської культури з курганів Дністро-Бугського межиріччя [Иванова и др., 2005, с. 95-99, табл. 2]. Російські фахівці при оцінці точності радіовуглецевого датування навіть за зразками з еталонних археологічних пам'яток відзначили, що кожна десята дата "випадає" з отриманих серій дат [Кренке, Сулержитский, 1992]. Такі відхилення від "норми" абсолютно правомірно відзначав ще Д.Я. Телегін при аналізі найпершої серії радіовуглецевих дат для ямної культури, яка налічувала приблизно 40 визначень, отриманих значною мірою в Київській лабораторії [Телегін, 1977, с. 12-13]. Як показало передатування цією ж лабораторією у 2002 році серії ямних та катакомбних поховань із застосуванням нової техніки і більш досконалої методики, нові дати уже суттєво відрізняються від тих дат, що були отримані раніше для тих же поховань. Зокрема, це можна дуже наглядно бачити на прикладі поховань з курганів біля с. Сватове, де з 16 повторних дат лише в одному випадку стара і нова дати співпали (! Ю.П.) [Bratchenko, 2003, p. 186; table 1, 2].

Судячи з публікацій М.М. Ковалюха та С.В. Назарова, більш досконалі дати для курганних поховань доби бронзи можна бачити, починаючи приблизно після лабораторного номера Кі-6500 і, особливо, після Кі-7000, активна публікація яких почалася у 1999 році [Ковалюх, Назаров, 1999¹²; Назаров, Ковалюх, 1999]¹³. Але, як показано на прикладах вище, не всі ці дати можуть сприйматися без сумнівів, а частина з них взагалі виглядають некоректними.

У цілому ж, з огляду на нові дати для енеолітичних пам'яток, зокрема, для пам'яток трипільської культури [Відейко, 2005, с. 55-57], наявна дата для поховання 6 з кургану біля с. Старобогданівка повинна відповідати періоду Трипілья С/1, що абсолютно не може бути прийнятним¹⁴.

Особливо наглядно помилковість дати для поховання 6 можна бачити на фоні наявних нових радіовуглецевих дат для поховань ямної культури басейну р. Молочної (далі ЯК). На сьогодні маємо відносно чисельну серію дат, більшість з яких отримано у Київській та Берлінській лабораторіях. Для порівняльного аналізу цих дат були залучені також дати для ранньокатакомбних поховань (далі РКП)¹⁵, отриманих в тих же лабораторіях, і одна - в лабораторії Белфаста. Всього, для молочанського регіону маємо 34 дати, з них 26 дат для 20 поховань ЯК та 8 дат для 7 поховань РКП, отриманих за зразками дерева та людських кісток (табл. 2).

Не виключено, що в кург. 24 біля с. Виноградне при датуванні ряду поховань за зразками від залишків колісного транспорту, частини яких були використані для перекриття поховань у ямах чи при спорудженні заслонів у камери ранніх катакомб, міг вплинути фактор "старого дерева". Але наявність кількох дат, отриманих за зразками людських кісток, які виявилися тотожними до дат по дереву, або навіть більш давніми, ніж дати по дереву для стратиграфічно більш ранніх поховань, певною мірою нівелює цей фактор (Виноградне, к. 2, п. 6; к. 3, п. 10 та 25; к. 24, п. 19) (табл. 2). На це вказують і нові дати за зразками людських кісток, зокрема, для ямного та двох ранньокатакомбних поховань з "Тарасової Могили" на околиці м. Оріхів на р. Конка (тобто, сусіднього з півночі регіону), які були отримані в лабораторії м. Гейдельберг (Німеччина)¹⁶. Ці дати не пізніші за 4096±23 ВР і співпадають з датами за зразками дерева для курганів біля с. Виноградне на Молочній (табл. 2). Тому, врахувати фактор "старого дерева" практично неможливо¹⁷, а більш точні дендрохронологічні визначення для порівняння відсутні.

¹² Англomовний варіант цієї ж статті: [Kovalyukh, Nazarov, 1999].

¹³ Щодо сучасної методики Київської лабораторії див. також: [Ковалюх, Скрипкин, 2004, с. 37-46].

¹⁴ Щоправда, це цілком можливо у випадку, якщо якийсь дослідник розробить для себе попередню "теоретичну модель" і її треба за любых обставин довести. Але це уже область спекулятивних фантазій і навіть цілком свідомих фальсифікацій.

¹⁵ Одна з них відноситься до поховання донецької катакомбної культури - Жовтневе, 12/2 (табл. 2, примітка 3).

¹⁶ Розкопки В.О. Самара та В.М. Андреева у 1992 році. Матеріали підготовлені до друку.

¹⁷ М.М. Ковалюх та С.В. Назаров вказують на можливість штучного удавлення дат по дереву на 50-150 років при умові, що при отриманні зразків для датування збереглася лише центральної частини дерева [Ковалюх, Назаров, 1999, с. 9].

Таблиця 2

**Радіоуглецеві дати для поховань ямної культури та ранньокатакомбного типу
молочанського регіону**

№	Пункт та рік розкопок	Кург./пох. ¹⁸	Культура	Зразки	№ лаборат.	ВР	BC (OxCal v.3.8)	Література
1	Жовтневе, 1980, Токмакський р-н, Запорізька обл.	12/2	ДКК ¹⁹	дерево	Ки-9409	4120±60	68.2% probability 2870 (17.8%) 2800 2760 (50.4%) 2580 95.4% probability 2880 (91.9%) 2490 2530 (3.5%) 2490	Telegin et al., 2003, p. 164
2	Виноградне, 1982, Токмакський р-н, Запорізька обл.	2/18	ЯК	дерево	Ки-9388	4245±70	68.2% probability 2930 (31.0%) 2840 2820 (25.8%) 2740 2730 (11.4%) 2670 95.4% probability 3030 (95.4%) 2610	Telegin et al., 2003, p. 142.
3		2/11	ЯК	дерево	Ки-9387 ²⁰	3950±80	68.2% probability 2570 (68.2%) 2300 95.4% probability 2850 (1.2%) 2800 2700 (94.2%) 2150	
4		2/6	РКП	кістка	Ки-9394	4230±70	68.2% probability 2920 (26.2%) 2840 2820 (28.3%) 2740 2730 (13.7%) 2670 95.4% probability 3010 (95.4%) 2580	Telegin et al., 2003, p. 164 ²¹ .
5				кістка	Ки-9544	4060±70	68.2% probability 2840 (7.4%) 2810 2680 (60.8%) 2480 95.4% probability 2880 (95.4%) 2460	
6		3/10	ЯК	кістка	Ки-9414	4340±70	68.2% probability 3090 (6.4%) 3060 3030 (61.8%) 2890 95.4% probability 3350 (95.4%) 2750	Telegin et al., 2003, p. 143 ²² .

¹⁸ Зіркою позначені основні поховання в кургані, або поховання, які були першими впускними після енеолітичних поховань. В інших випадках, зокрема, к. 24 біля с. Виноградного, поховання розміщуються згідно їхньої стратиграфічної позиції. Але існують також випадки, коли стратиграфічна позиція між похованнями в кургані невизначена. Тоді спочатку розміщені поховання ЯК від більш ранньої до пізньої дати, а потім дати поховань РКП у тому ж порядку.

¹⁹ Судячи з конструкції двокамерної катакомби, положення похованих та типової кераміки разом з ремісничим набором, це поховання відноситься до донецької катакомбної культури і є результатом міграції якоїсь групи населення цієї культури у даний регіон [Рассамакин, 1990а, с. 100].

²⁰ В таблиці дат (table 1) в роботі Д.Я. Телегіна та ін., лаб. номер даний як Ки-987. Очевидно, що це технічна помилка від пропущеної цифри 3, з огляду на дату з того ж кургану для пох. 18 - Ки-9388 [Telegin et al., 2003, p. 142].

²¹ В таблиці дат (table 1) в роботі Д.Я. Телегіна та ін., до так званої східнокатакомбної культури віднесений також комплекс: Виноградне, к. 2, пох. 20 [Telegin et al., 2003, p. 164] (кістка - Ки-9389: 4145±70). З огляду на конструкцію катакомби та специфічне положення похованого, це поховання не зовсім типове для місцевих катакомбних пам'яток. Його планіграфічне розміщення в останньому третьому колі поховань кургану, на межі третього насипу та чітка стратиграфічна позиція у профілі, де його вхідна яма прорізає останній четвертий насип, дозволило віднести його разом із зруйнованим катакомбним пох. 21 до найпізніших поховань кургану [Рассамакин и др., 1982, с. 11-13, 24]. Більш детально автор має намір розібрати стратиграфічні колонки курганів біля с. Виноградного в окремій монографічній роботі, а тут дані приведені для того, щоб пояснити, чому дата пох. 20 введена у табл. 3 разом з датами для поховань інгудзьського типу.

²² В таблиці дат (table 2) в роботі Д.Я. Телегіна та ін. ще одне поховання з кургану 3 віднесене до так званої східнокатакомбної культури - пох. 39 (рис. 9,1), щоправда зі знаком питання [Telegin et al., 2003, p. 164] (кістка - Ки-9412: 3720±70 - 68.2%: 2270 (2.6%) 2250; 2210 (63.8%) 2020; 2000 (1.8%) 1980; 95.4%: 2340 (95.4%) 1910.). За обрядом і конструкцією могили воно аналогічне похованням культури Бабіне або, за іншою термінологією, культури багатопружової кераміки, у могилах з підбоями та нішами, включаючи аналогічно розміщені в заповненні камери далеко від входу залишки дерев'яних заслонів, що можна пояснити характером конструкції могили з широ-

7	Виноградне, 1982, Токмакський р-н, Запорізька обл.	3/25	ЯК	кістка	Ki-9395	3970±70	68.2% probability 2580 (59.2%) 2400 2390 (9.0%) 2340 95.4% probability 2850 (1.7%) 2800 2700 (93.7%) 2200	Telegin et al., 2003, p. 143.	
8				дерево	Ki-9413	3970±70	68.2% probability 2580 (59.2%) 2400 2390 (9.0%) 2340 95.4% probability 2850 (1.7%) 2800 2700 (93.7%) 2200		
9				дерево	Ki-9399	3765±70	68.2% probability 2300 (54.3%) 2120 2100 (13.9%) 2040 95.4% probability 2460 (94.0%) 2010 2000 (1.4%) 1970		
10	Виноградне, 1983, Токмакський р-н, Запорізька обл. ²³	4/4	ЯК	дерево	Ki-7093	4180±65	68.2% probability 2890 (16.5%) 2830 2820 (51.7%) 2670 95.4% probability 2900 (95.4%) 2570	Назаров, Ковалюх, 1999, с. 76	
11		4/6	РКП	дерево	Ki-7094	4150±65	68.2% probability 2880 (13.1%) 2830 2820 (51.5%) 2660 2650 (3.6%) 2630 95.4% probability 2900 (95.4%) 2570		Назаров, Ковалюх, 1999, с. 76 ²⁴
12		15/12	ЯК	дерево	Bln (?)	4310±40	68.2% probability 3010 (16.3%) 2980 2940 (51.9%) 2880 95.4% probability 3030 (95.4%) 2870	Інформація Й. Гьорсдорфа.	
13				дерево	Ki-7097	4220±70	68.2% probability 2910 (23.5%) 2840 2820 (44.7%) 2670 95.4% probability 3010 (1.2%) 2980 2940 (94.2%) 2570		Назаров, Ковалюх, 1999, с. 76
14				дерево	Ki-7095	4200±60	68.2% probability 2900 (18.8%) 2840 2820 (32.5%) 2740 2730 (16.9%) 2670 95.4% probability 2910 (95.4%) 2580		Назаров, Ковалюх, 1999, с. 76

ким входом, а також аналогічні положення похованих попід стінкою камери. Зокрема, одне з таких поховань (поховання 13) було відкрите автором у 1984 році в кургані 24, який знаходився недалеко від кургану 3 [Отрошенко і др., 1984, с. 62] (рис. 9,2). Відомі чисельні аналогічні поховання, які супроводжуються кістяними пряжками, зокрема, з розкопок автора кургану 3 біля с. Ново-Дніпровка Кам'яно-Дніпровського р-ну Запорізької обл. у 1993 році, у складі Скіфської експедиції ІА НАН України під кер. Н.А. Гаврилюк. В кургані було досліджене саме таке поховання (пох. 6), яке знищило попереднє впускне поховання, залишки якого нагадують овальне закінчення камери катакомби інгульської культури. В свою чергу, пох. 6 перекривали три поховання зрубної культури. Основне ж поховання в кургані відноситься до ямної культури [Гаврилюк і др., 1993, с. 31-32; Махортых та ін., 1997, с. 82].

²³ Німецький фахівець Й. Гьорсдорф познайомив автора ще з трьома датами для трьох поховань з кургану 4, але без лабораторних номерів: ямні пох. 13 та 4, відповідно 4230±50 ВР та 4480±50; раньокатакомбне пох. 6 - 4410±40 ВР. Стратиграфічно, пох. 13 влучене у другий насип, два інші поховання більш пізні, оскільки їхні ями прорізають відповідно третій та четвертий насипи, але точний рівень їхнього впуску невідомий [Отрошенко та ін., 1983, 4-5]. Тому обидві дати для пох. 4 та 6 не відповідають стратиграфічній ситуації і є занадто давніми. Можливо, у даних випадках міг зіграти фактор "старого дерева". В той же час, приведені дати київської лабораторії відповідають стратиграфічній ситуації.

²⁴ В таблиці дат це поховання віднесене до ЯК, а в дійсності воно є типовим РКП [Отрошенко і др., 1983, с. 10-11].

№	Пункт та рік розкопок	Кург./пох. ²⁵	Культура	Зразки	№ лаборат.	ВР	BC (OxCal v.3.8)	Література
15	Виноградне, 1983, Токмакський р-н, Запорізька обл.			дерево	Ki-7129	4145±55	68.2% probability 2880 (13.6%) 2830 2820 (6.0%) 2800 2780 (48.6%) 2630 95.4% probability 2890 (95.4%) 2570	Kovalyukh, Nazarov, 1999, с. 17.
16				дерево	Ki-7096	4055±60	68.2% probability 2840 (6.0%) 2810 2670 (62.2%) 2480 95.4% probability 2870 (12.8%) 2800 2780 (82.6%) 2460	Telegin et al., 2003, с. 164 ²⁶ .
17	Виноградне, 1984, Токмакський р-н, Запорізька обл.	20/18 (?)	ЯК	дерево	Ki-9395	4140±80	68.2% probability 2880 (68.2%) 2620 95.4% probability 2900 (90.4%) 2560 2540 (5.0%) 2490	Telegin et al., 2003, с. 142 ²⁷ .
18		24/20	ЯК	дерево	Bln-4691	4371±36	68.2% probability 3020 (68.2%) 2920 95.4% probability 3090 (95.4%) 2900	Görsdorf et al., 2004, Table 1.
19		24/23	ЯК	дерево	Bln-4693	4237±41	68.2% probability 2910 (41.1%) 2860 2810 (27.1%) 2750 95.4% probability 2920 (48.9%) 2830 2820 (46.5%) 2670	
20		24/7	ЯК	дерево	Bln-4687	4327±49	68.2% probability 3010 (68.2%) 2890 95.4% probability 3090 (95.4) 2870	
21		24/8	ЯК	дерево	Bln-4688	4146±40	68.2% probability 2870 (13.7%) 2830 2820 (5.5%) 2800 2780 (45.4%) 2660 2650 (3.7%) 2630 95.4% probability 2880 (95.4%) 2580	
22		24/9	ЯК	дерево	Bln-4697	4104±41	68.2% probability 2860 (15.6%) 2810 2750 (5.7%) 2720 2700 (46.9%) 2570 95.4% probability 2880 (92.9%) 2560 2520 (2.5%) 2490	
23		24/18	ЯК	дерево	Bln-4690	4168±38	68.2% probability 2880 (12.7%) 2840 2820 (35.1%) 2740 2730 (20.5%) 2670 95.4% probability 2890 (95.4%) 2620	

²⁵ Зіркою позначені основні поховання в кургані, або поховання, які були першими впускними після енеолітичних поховань. В інших випадках, зокрема, к. 24 біля с. Виноградного, поховання розміщуються згідно їхньої стратиграфічної позиції. Але існують також випадки, коли стратиграфічна позиція між похованнями в кургані невизначена. Тоді спочатку розміщені поховання ЯК від більш ранньої до пізньої дати, а потім дати поховань РКП у тому ж порядку.

²⁶ Дві дати (Ki-7095 і Ki-7096) подані чомусь як ранньокатакомбні [Telegin et al., 2003, p. 164], що не відповідає дійсності. Поховання ямної культури [Отрошенко и др., 1983, с. 56-57].

²⁷ В кургані 20 відсутні пох. 18. В ньому взагалі досліджено 15 різночасових поховань [Отрошенко и др., 1984, с. 30-41]. Можливо, мається на увазі ще одна дата для: к. 2, пох. 18, тому дата залишена в таблиці до з'ясування обставин.

№	Пункт та рік розкопок	Кург./пох. ²⁸	Культура	Зразки	№ лаборат.	ВР	BC (OxCal v.3.8)	Література
24	Виноградне, 1984, Токмакський р-н, Запорізька обл.	24/25	ЯК	дерево	Bln-4695	4147±41	68.2% probability 2870 (13.7%) 2830 2820 (5.5%) 2800 2780 (45.8%) 2660 2650 (3.2%) 2630 95.4% probability 2880 (95.4%) 2580	
25		24/15	РКП	дерево	Bln-4696	4113±42	68.2% probability 2860 (18.3%) 2810 2750 (9.0%) 2720 2700 (40.9%) 2570 95.4% probability 2880 (95.4%) 2570	
26		24/14	ЯК	дерево	Bln-4689	4089±36	68.2% probability 2850 (13.4%) 2810 2700 (54.8%) 2570 95.4% probability 2870 (19.0%) 2800 2760 (69.9%) 2560 2540 (6.5%) 2490	
27		24/31	ЯК	дерево	Bln-4694	4226±40	68.2% probability 2900 (33.4%) 2860 2810 (32.2%) 2750 2720 (2.6%) 2710 95.4% probability 2910 (40.8%) 2830 2820 (54.6%) 2670	
28		24/19	РКП	кістка	Ki-9401	4280±70	68.2% probability 3020 (57.2%) 2860 2810 (11.0%) 2760 95.4% probability 3100 (69.9%) 2830 2820 (25.5%) 2660	
29		24/22	РКП	дерево	Bln-4692	4131±39	68.2% probability 2870 (19.6%) 2800 2760 (48.6%) 2620 95.4% probability 2880 (95.4%) 2580	Görsdorf et al., 2004, table 1.
30	Виноградне, 1985, Токмакський р-н, Запорізька обл. ²⁹	24/34	РКП	дерево	ИВ-3133	4160±19	68.2% probability 2880 (12.2%) 2840 2820 (31.8%) 2740 2730 (24.1%) 2670 95.4% probability 2880 (19.1%) 2830 2820 (76.3%) 2660	Маллорі, Телегін, 1994, с. 30.
31	Зарічне, 1990, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.	6/9	ЯК	дерево	Ki-4616	4135±45	68.2% probability 2870 (19.2%) 2800 2760 (49.0%) 2620 95.4% probability 2880 (95.4%) 2570	Telegin et al., 2003, p. 144 ³⁰

²⁸ Зіркою позначені основні поховання в кургані, або поховання, які були першими впускними після енеолітичних поховань. В інших випадках, зокрема, к. 24 біля с. Виноградного, поховання розміщуються згідно їхньої стратиграфічної позиції. Але існують також випадки, коли стратиграфічна позиція між похованнями в кургані невизначена. Тоді спочатку розміщені поховання ЯК від більш ранньої до пізньої дати, а потім дати поховань РКП у тому ж порядку.

²⁹ Існує ще одна дата для к. 24, пох. 37 ямної культури [Telegin et al., 2003, p. 143] (Ki-9402: 3930±70 ВР), але в кургані було досліджено 34 поховання: з них 33 у 1984 році та одне останнє № 34 при знесенні залишеного для фіксації останця бровки, який не вдалося зняти у 1984 році з технічних причин. Тому незрозуміло, дерево з якого поховання було продатоване.

№	Пункт та рік розкопок	Кург./пох. ³¹	Культура	Зразки	№ лаборат.	ВР	BC (OxCal v.3.8)	Література
32	Зарічне, 1990, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.			дерево	Ki-4193	4060±90	68.2% probability 2860 (9.1%) 2810 2750 (3.4%) 2720 2700 (55.7%) 2470 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	Telegin et al., 2003, p. 144
33	Вовчанське I, 1979, Акимівський р-н, Запорізька обл.	1/24	ЯК	дерево ?	Ki-1440	4330±150	68.2% probability 3350 (68.2%) 2700 95.4% probability 3400 (95.4%) 2450	Телегін и др., 2001, с. 128 ³²
34		1/18	ЯК	дерево	Ki-2191 ³³	3860±50	68.2% probability 2460 (63.8%) 2280 2250 (4.4%) 2230 95.4% probability 2470 (95.4%) 2190	Telegin, 1986, p. 100

З іншої сторони, для встановлення коректності дат, отриманих за зразками людських кісток, існує проблема, яка пов'язана з характером харчування людей при житті, зокрема, маються на увазі річкові та морські продукти. Мова йде про так званий резервуарний або басейновий ефект ("reservoir effect in water"), який впливає на колаген у кістках, що стає причиною отримання більш давніх дат [Lanting, Van der Plicht, 1996; 1998]³⁴. На можливість таких випадків за доби ранньої бронзи, певною мірою, можуть вказувати, зокрема, знахідки у похованнях в курганах біля с. Виноградного кістяка карпа, який сягав довжини 15-20 см³⁵, під головою похованого (к. 24, ямне поховання 31) та намисто з чисельних хребців риби великого розміру (к. 1, ранньокатакомбне поховання 6) [Rassamakin, 2003, p. 71, 74]³⁶. Важливе значення риби у харчуванні степового населення відзначають інші дослідники на підставі ізотопних аналізів кісток тварин та людей з різночасових пам'яток, включаючи понтійський регіон [O'Connell et al., 2003; див. також: Rassamakin, 2003].

Формальний розподіл наявних дат для молочанського регіону підтверджує відсутність можливостей для розробки чіткої періодизації пам'яток місцевої ямної культури, що узгоджується з результатами вивчення обряду, інвентаря та стратиграфії курганів, які були викладені автором у кандидатській дисертації. В результаті, замість традиційних для аналогічних регіональних досліджень локальних періодизацій, була намічена лише динаміка розвитку поховального обряду ямної культури від поховань з енеолітичними рисами до поховань з ранньокатакомбними елементами [Рассамакин, 1992, с. 122-135]. В першу чергу, це стосувалося ямних поховань першого типу, для найбільш ранніх з яких можлива синхронізація з пізніми енеолітичними похованнями, а для найпізніших - з ранньокатакомбними [Рассамакин, 1992, с. 129]. Автор навіть намагався накреслити лінію переходу від ямного обряду до ранньокатакомбного на місцевій основі з огляду на інокультурні впливи, зокрема, при наявності так званого новотиторівського компонента [Рассамакин, 1989; Рассамакин, 1991, с.

³⁰ В таблиці дат (table 1) номер кургана (№ 1) поданий невірно, оскільки в публікації Б.Д. Михайлова він позначений як № 6, продовжуючи нумерацію курганів тієї ж групи, розкопаних у 1952 році Молочанської експедицією під кер. О.І. Тереножкіна [Михайлов 1995, с. 173].

³¹ Зіркою позначені основні поховання в кургані, або поховання, які були першими впускними після енеолітичних поховань. В інших випадках, зокрема, к. 24 біля с. Виноградного, поховання розміщуються згідно їхньої стратиграфічної позиції. Але існують також випадки, коли стратиграфічна позиція між похованнями в кургані невизначена. Тоді спочатку розміщені поховання ЯК від більш ранньої до пізньої дати, а потім дати поховань РКП у тому ж порядку.

³² В таблиці дат це поховання за незрозумілих причин означене під рубрикою "Животиліка". Але якщо мова йде про курган I, пох. 24 групи I біля с. Вовчанське, то воно не має відношення до животилівсько-вовчанського типу пам'яток, а представляє поховання ямної культури, у скорченому положенні на правому боці, головою у східному напрямку, яке стратиграфічно слідує першим після поховань животилівсько-вовчанського типу [Кубышев и др., 1979, с. 1-40; Rassamakin, 2004, с. 139-140; Taf. 434-436].

³³ В таблиці дат (table 1) у статті Д.Я. Телегіна та ін. лабораторний номер даний як Ki-2119, що відрізняється від даного в книзі Д.Я. Телегіна [Telegin, 1986, 100].

³⁴ Зокрема, автори припускають, що приклади таких дат отримані і для деяких поховань неолітичних могильників Подніпров'я [Lanting, van der Plicht, 1996, 507; 1998, с. 160-161].

³⁵ Визначення відомого фахівця Д. Маковецького (Познань, Польща), за що приношу йому щирю подяку.

³⁶ Вид риби ще не визначений.

47-55]. Ця проблема вимагає, звичайно, окремого дослідження, але зазначу, що саме з новотиторівською культурою дослідники пов'язують формування ранньокатакомбних пам'яток у Східному Приазов'ї [Гей, 2000, с. 203-205]. В цьому відношенні не дуже зрозуміла оцінка С.Ж. Пустоваловим висловленої автором думки про готовність місцевого "передкатакомбного" населення до зміни вертикальної конструкції "поховальна яма - камера" вертикально - горизонтальною, тобто катакомбою, як спрощене тлумачення "... таких важливих у житті давнього населення моментів, як смерть і поховальний обряд..." [Пустовалов, 1999, с. 116]. По-перше, така зміна все ж відбувалася і я не розглядав цей процес як одноразовий акт, а як розвиток поховальної традиції; по-друге, відзначалося що цей процес міг відбуватися *під впливом* (курсив мій) племен "... зв'язаних з южними (азово-чорноморськими) традиціями. Не виключено, що важною роллю в цьому процесі зіграли і зміни в соціальній структурі общества" [Рассамакін, 1991, 51-55; див. також: Рассамакін, 1989, с. 83-84]. Мій опонент не заперечує, що ранні катакомби будувалися саме "ямним" населенням, а не якимись мігрантами, наявність яких у час існування ямної культури (на відміну від катакомбного часу) і, зокрема, у молочанському регіоні, важко визначити без сумнівів, про що я і писав, намагаючись визначити поховання, близькі новотиторівським [Рассамакін, 1990]. Ще ніхто не навів доказів, що у ранніх катакомбах були поховані представники іншого за археологічною культурою та антропологією населення (і за етносом також). Ніхто на замовлення не споруджував катакомби місцевому "ямному" населенню, а побудувати катакомбу навіть "під впливом" теж вимагає вміння та досвіду, а окрім того, пояснення - навіщо? В археологічному, або, якщо хочете, в емпіричному відношенні, поховальний ритуал та матеріальний комплекс ранньокатакомбних поховань не протирічають розгляду їх у контексті розвитку традиційної "ямної" культури, включаючи абсолютно закономірні при цьому новації. Взагалі ж, я згоден з тими дослідниками, які розглядають появу ранніх катакомб не стільки в етнічній площині, скільки в соціальній. Щодо ідеології або ж світогляду, то мова може йти не стільки про їхню зміну, скільки про розвиток, адже в обох конструкціях вільна камера чи то у ямі, чи у катакомбі, може символізувати єдиний символ, зокрема, житло, але їхнє функціонування могло бути різним. Наприклад, трансформація системи "яма/камера + насип" і перехід до катакомби, яка могла уособлювати обидва компоненти з можливістю її багаторазового використання. Система ж С.Ж. Пустовалова, на мій погляд, не дає право культурам на розвиток, що повністю узгоджується з відмовою, по суті, від системи стратиграфічних спостережень, як дослідницького методу в археології.

Повертаючись до огляду наявних радіовуглецевих дат для ямної культури молочанського регіону, можна поставити під сумнів дві дати для двох ямних поховань в кургані 1 біля с. Вовчанське (табл. 2; 4)³⁷. Обидві дати отримані досить давно, ще до використання нових технологій і уже це викликає недовіру з огляду на вище згадану невідповідність старих та нових дат, отриманих Київською лабораторією. Перша з цих дат, для поховання 24, відповідає серії нових дат для ямних поховань регіону, але занадто велика похибка у 150 років не надає можливостей для коректного використання її калібраційних інтервалів, бо навіть при достовірності у 68.2% маємо інтервал, який складає 650 років. Друга дата, для поховання 18, досить пізня з огляду на інші наявні дати і без перевірки також викликає недовіру. За певних обставин, зокрема, якщо б були наявні дати для усіх стратифікованих поховань кургану, калібраційний інтервал цього поховання можна було б співставити з відповідними інтервалами поховання 11, кург. 2 та поховання 25, кург. 3 біля с. Виноградне, які мають найбільш пізні дати з отриманих нових дат (табл. 2; 4).

Але цей момент вимагає обговорення. Існуючі співставлення дат спрощені, оскільки вони проводяться формально. Ця формальність полягає в тому, що при побудові і порівнянні різних графіків не враховуються стратиграфічні дані, на основі яких калібраційні інтервали поховань можуть бути звужені, відповідно до стратиграфічної позиції кожного поховання, або ж взагалі відведені як некоректні, якщо дата значно давніша за дати стратиграфічно більш ранніх поховань. Тим самим, будуть зменшені можливості для різного роду спекуляцій навколо дат. Щоправда, можливості використання дат у стратиграфічному контексті дуже проблематичні з огляду на відсутність дат для послідовно впущених поховань доби енеоліту

³⁷ Це можна було б зробити і з датами для поховання в кургані біля с. Зарічне. Але вони не динонують з наявними новими датами для ямних поховань регіону.

та бронзи в курганах, що мають добре стратифіковані колонки. Наявність таких стратифікованих колонок поховань, забезпечених датами для окремих регіонів, відкрила б можливість для створення певних порівняльних абсолютно-хронологічних еталонів, або певної еталонної шкали. На фоні останньої, некоректність сумнівних дат була б набагато наочнішою.

В цьому відношенні курган 24 біля с. Виноградне є, поки що, унікальним виключенням. В кургані висотою 5,3 м від давньої поверхні, були досліджені 34 поховання від енеоліту до кімерійської доби. З них - 15 поховань ямної культури та 5 ранньокатакомбних поховань, які утворювали після більш раннього енеолітичного кургану добре прослідковану послідовну стратиграфічну колонку від "чисто" ямних комплексів до "чисто" ранньокатакомбних, включаючи насипи та досипки над ними. Додатково, поховання були об'єднані у низку послідовних стратиграфічних горизонтів³⁸. Уже в сформований курган були впущені невиразні поховання інгульської катакомбної культури, а також одне поховання бабинської культури у підбої [Отрошенко и др., 1984, с. 51-78]. Більшість стратиграфічно визначених поховань була продатована, а саме, були отримані 11 дат для ямних та ранньокатакомбних поховань за зразками дерева у Берлінській лабораторії [Görsdorf et al., 2004], ще дві додаткові дати, а саме, для ранньокатакомбних поховань 19 та 34, були отримані відповідно у Київській лабораторії та лабораторії Белфаста [Telegin et al., 2003, p. 164; Маллопі, Телегін, 1994, с. 30] (табл. 2).

Якщо порівнювати отримані дати поховань без використання стратиграфічного контексту останніх, тобто формально, то деякі з цих дат для стратиграфічно більш пізніх поховань (наприклад поховання 7, 19, 31) могли б сприйматися як більш ранні, оскільки їхні дати суттєво давніші, ніж дати для стратиграфічно більш ранніх поховань і назвати їх сумнівними або взагалі некоректними без даних стратиграфії не було б підстав (табл. 2). Але з використанням відповідних програм, з врахуванням послідовності поховань та стратиграфічних фаз, вдалося значно звужити калібраційні інтервали і побудувати послідовну абсолютно-хронологічну колонку ямних та ранньокатакомбних поховань, врахувавши навіть згадані сумнівні дати. Останні звичайно впливають на процент надійності схеми, але не руйнують її. Ця колонка охоплює період протяжністю приблизно у 440 років, від 3020 до 2580 cal. BC [Görsdorf et al., 2004, p. 131, Fig. 3]³⁹.

Важливо відзначити, що згідно стратиграфії найбільш раннє ямне поховання 20 було впущене в більш ранній енеолітичний курган, в якому найпізніше поховання 27 відноситься до животилівсько-вовчанського типу (поховання 27) [Рассамакін, 1990б, с. 66-69, рис. 2,2; Rassamakin, 2004, с. 143, Taf. 443,4]. Нажаль, радіовуглецеві дати для енеолітичних поховань кургану відсутні, але поховання 27 встановлює відносну хронологічну межу для ямного поховання 20, оскільки поховання животилівсько-вовчанського типу на всій території їхнього поширення надійно синхронізуються з найпізнішим Трипіллям, а саме, з етапом C/2 [Rassamakin, 1996], включаючи, зокрема, молочанський регіон. Можливо, що при наявності радіовуглецевої дати для поховання 27, калібраційний інтервал для поховання 20 міг би бути вужчим за рахунок омоложення найбільш ранньої дати цього інтервалу, тобто, 3020⁴⁰. Це виглядало б більш коректно щодо співвідношення степових пам'яток перехідного періоду від пізнього енеоліту до ранньої бронзи.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо ще у двох курганах. В кургані 3 біля с. Виноградного ямне поховання 10 з досить ранньою датою (табл. 2) було лише третім за послідовністю впускним похованням ямної культури в попередній енеолітичний курган [Рассамакін и др., 1982, с. 28; Рассамакін, 1987, с. 36-37, рис. 2,1,2,8,9]. Можливо, дата для цього поховання могла б бути скорегованою при наявності дат для всієї стратиграфічної колонки кургану, особливо для попередніх двох енеолітичних та двох ямних поховань та для безпосередньо слідуєчих за ним поховань.

В кургані 1 біля с. Вовчанське (група I) ямне поховання 24 (див. примітку 13 до табл. 2) було першим впускним в курган, побудованим у кілька прийомів над похованнями животилівсько-вовчанського типу, в одному з яких була знайдена пізньотрипільська амфора [Rassa-

³⁸ Загалом від доби енеоліту до культури Бабини були виділені 10 фаз, з них фази 2 - 8 охопили ямні та ранньокатакомбні поховання [Görsdorf et al., 2004].

³⁹ У зазначеній статті до розрахунків були залучені тільки 11 дат з Берлінської лабораторії.

⁴⁰ Але як врахувати те, що між енеолітичним насипом та впуском в нього поховання 20 і спорудженням досипки над ним встиг сформуватися шар дерну залишається проблематичним.

makin, 2004, p. 139-140, Taf. 435-436]. Але, як зазначалося вище, похибка для отриманої дати цього поховання занадто велика для її коректного використання.

Таблиця 3

**Радіоуглецеві дати для поховань інгульської катакомбної культури
молочанського регіону**

№	Пункт, рік розкопок	К./Пох.	Зразки	№ лабор.	ВР	BC (OxCal v.3.8)	Література
1	Жовтневе, 1980, Токмакський р-н, Запорізька обл.	3/3	кістка	Кі-9405	3910±60	68.2% probability 2480 (68.2%) 2290 95.4% probability 2570 (6.7%) 2510 2500 (88.7%) 2200	Telegin et al., 2003, p. 164
2	Заможне, 1981, Токмакський р-н, Запорізька обл.	5/2	кістка	Кі-9418	4370±60	68.2% probability 3090 (11.6%) 3050 3030 (56.6%) 2900 95.4% probability 3330 (9.9%) 3210 3180 (1.1%) 3150 3120 (84.4%) 2880	Telegin et al., 2003, p. 164.
3		6/2	кістка	Кі-9416	3920±60	68.2% probability 2480 (68.2%) 2290 95.4% probability 2570 (89.7%) 2270 2260 (5.7%) 2200	
4		8/1	кістка	Кі-9403	3780±60	68.2% probability 2300 (61.2%) 2130 2090 (7.0%) 2050 95.4% probability 2460 (7.3%) 2360 2350 (88.1%) 2030	
5		кістка	Кі-9522	3780±70	68.2% probability 2340 (2.0%) 2320 2310 (56.6%) 2120 2090 (9.6%) 2040 95.4% probability 2460 (95.4%) 2020		
6	Заможне, 1985, Токмакський р-н, Запорізька обл.	15/4	кістка	Кі-9391	3605±70	68.2% probability 2130 (7.4%) 2090 2050 (60.8%) 1880 95.4% probability 2150 (95.4%) 1750	
7	Виноградне, 1982, Токмакський р-н, Запорізька обл.	2/20 (?)	кістка	Кі-9389	4145±70	68.2% probability 2880 (12.3%) 2830 2820 (55.9%) 2630 95.4% probability 2900 (93.2%) 2560 2520 (2.2%) 2490	
8		3/36	кістка	Кі-9390	4020±70	68.2% probability 2840 (3.5%) 2810 2670 (64.7%) 2460 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	
9		3/30	кістка	Кі-9417	3980±70	68.2% probability 2620 (1.2%) 2610 2580 (59.5%) 2400 2390 (7.6%) 2340 95.4% probability 2850 (2.8%) 2800 2750 (92.6%) 2200	

№	Пункт, рік розкопок	К./Пох.	Зразки	№ лабор.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Література
10	Виноградне, 1983, Токмакський р-н, Запорізька обл.	8/1	кістка	Ki-9543	3950±60	68.2% probability 2570 (16.5%) 2520 2500 (51.7%) 2340 95.4% probability 2620 (94.2%) 2270 2250 (1.2%) 2230	
11			кістка	Ki-9397	3780±70	68.2% probability 2340 (2.0%) 2320 2310 (56.6%) 2120 2090 (9.6%) 2040 95.4% probability 2460 (95.4%) 2020	
12	Виноградне, 1984, Токмакський р-н, Запорізька обл.	23/5	кістка	Ki-9393	3920±70	68.2% probability 2490 (68.2%) 2290 95.4% probability 2580 (95.4%) 2190	
13	Виноградне, 1984, Токмакський р-н, Запорізька обл.		кістка	Ki-9407	3860±70	68.2% probability 2460 (59.5%) 2270 2250 (8.7%) 2210 95.4% probability 2570 (1.4%) 2530 2500 (94.0%) 2130	
14	Виноградне, 1985, Токмакський р-н, Запорізька обл.	33/4	кістка	Ki-9408	3910±80	68.2% probability 2550 (1.6%) 2530 2490 (64.9%) 2280 2250 (1.8%) 2230 95.4% probability 2620 (95.4%) 2140	
15			кістка	Ki-9400	3710±60	68.2% probability 2200 (68.2%) 2020 95.4% probability 2290 (95.4%) 1940	
16			кістка	Ki-9410	3640±60	68.2% probability 2130 (15.8%) 2080 2050 (52.4%) 1920 95.4% probability 2200 (95.4%) 1870	

В цілому ж, якщо подивитися на наявні дати для найпізнішого Трипілля (період C/2), особливо лісостепової зони [Videiko, 1999], то найбільш ранні дати для ямних поховань молочанського регіону при формальному співставленні не тільки співпадають з першими, але й виглядають більш давніми. Це не досить добре узгоджується з наявними даними відносної хронології між енеолітичними пам'ятками степу та лісостепу, стратиграфічними спостереженнями у степових курганах, а також наявними імпортами.

Важливість стратиграфічного контексту для визначення коректності дат особливо наочно проявляються на прикладі багат шарових поселень. Зокрема, можна навести як приклад датування нашарувань Трої згідно новітнім дослідженням. Для цього багат шарового теля була побудована абсолютна хронологічна шкала від Трої I до Трої VIII. Більшість дат була отримана по вугіллю і, якщо б не стратиграфічна послідовність шарів Трої, у багатьох випадках важко було б визначити коректність окремих дат для кожного шару [Kromer et al., 2003]. Ця ситуація нагадує згаданий вище курган 24, але врахувати, наприклад, фактор "старого дерева" для датування поселень значно легше, якщо некоректна дата співпадає з датами попередніх шарів.

В цілому ж, дати для поховань ямної культури молочанського регіону, (якщо не приймати до уваги калібраційні інтервали, а тільки базові дати BP) рівномірно розподіляються від 44 до 41 століття з більшою концентрацією у межах 42 століття до нашого часу, включаючи

навіть поховання, для яких отримано кілька відмінних між собою дат. Лише дати для двох поховань виходять за ці межі (табл. 4), але при їхньому розгляді у стратиграфічному контексті та наявності інших дат для стратифікованих поховань відповідних курганів, вони могли б отримати пояснення. Калібраційні інтервали усіх дат можна побачити на табл. 2.

При формальному порівнянні дат без стратиграфічного контексту, для отримання більш-менш об'єктивного результату необхідно мати принаймі 3 дати для кожного поховання, бажано від різних лабораторій. Але навіть три дати можуть бути недостатніми. Наприклад, маємо три дати за зразками дерева для ямного поховання 5, кург. 15 біля с. Виноградного (табл. 2), наймолодша з яких суттєво відрізняється від двох інших, але всі три знаходяться в межах існуючих дат для ямної культури регіону. Інший приклад - поховання 25, кург. 3 також біля с. Виноградного (табл. 2). Дві більш давні дати за зразками людських кісток та дерева ідентичні, а третя значно відрізняється від них і занадто пізня. Навіть її калібраційні інтервали не співставляються з інтервалами двох інших дат поховання. Очевидно, така ситуація повинна свідчити на користь двох однакових дат, тим більше, що вони отримані з різних матеріалів і ближчі до сучасних дат, отриманих для ямних поховань як даного регіону, так і з інших територій. Третя ж дата на цьому фоні повинна бути відведена. Абсолютно недопустимо використовувати усі три дати для визначення абсолютної хронології ямної культури, як це зробили автори статті в "Baltic-Pontic" [Telegin et al., 2003, Fig. 2, p. 19; Пустовалов та ін., 2003, с. 26]. Такий підхід можна назвати спекулятивним, оскільки він направлений на запезпечення "доказами" за любых обставин багатівкове співіснування ямної та інгульської катакомбної культури⁴¹.

Наведемо ще один приклад, але для іншої території, а саме, для енеолітичного поховання 10, кург. 1 біля с. Катаржино Іванівського р-ну, Одеської області. Тут існує також проблема вибору коректної дати [Іванова и др., 2005, с. 96]. Але з наявних трьох дат для поховання, отриманих по вугіллю та кістках, очевидно, лише одна може бути визнана більш-менш коректною, а не дві інші, не дивлячись на те, що останні дуже близькі між собою (щоправда, для однієї з них похибка складає ± 110 років). У даному випадку коректність дати можна встановити тільки виходячи з археологічного контексту, оскільки кераміка з поховання не дає підстав датувати останнє давніше періоду Трипілля С/2. Але й вона, з огляду на наявну базу радіовуглецевих дат для цього часу [Videiko, 1999], давніша за більшість останніх⁴². Я не виключаю, що всі три дати треба буде взагалі відвести від подальших досліджень⁴³.

Наведу ще приклади наявності кількох несумісних між собою дат, але зроблених в різних лабораторіях. Н.І. Шишліна публікує по дві дати для двох майкопських поховань, називаючи дати в межах кожної пари схожими між собою: Манджикіні I, кург. 14, поховання 13 та Шарахалсун VI, кург. 5, поховання 7 [Шишліна, 2002, с. 166; Яковлев, Самойленко,

⁴¹ У цьому відношенні абсолютно зрозуміла логіка С.Ж. Пустовалова, але дивує наявність у співавторів шанованих Д.Я. Телегіна, який перший у вітчизняній археології поставив під сумнів радіовуглецеві дати, що значно виходять за "норму" та археологічний контекст [Телегін, 1977], та М.М. Ковалюха, який зі своїми колегами по Київській лабораторії оцінку точності датування ставить у відповідність до характеру і ретельності вивчення археологічних об'єктів і можливої тривалості існування останніх [Ковалюх, Скрипкин, 2004, с. 46].

⁴² Я не можу погодитися з висновками авторів роботи щодо хронології цього комплексу [Іванова и др., 2005, 108-110], тим більше, що вони виглядають, на мій погляд, не досить обгрунтованими. Треба додати до цього, що дві ранні дати, які приймають дослідники за коректні, відповідають більше Трипіллю В/2, якщо вірити новітнім датам [Відейко, 2005]. Ця ситуація, в цілому, відбиває складність порівняння дат та використання їх при створенні абсолютної хронологічної шкали археологічних пам'яток або культур і певну суперечливість сучасної трипільської та степової абсолютної хронологічної шкали, включаючи її регіональні прояви. Зокрема, при формальному підході ми можемо навіть синхронізувати інгульську катакомбну культуру, якщо йти шляхом С.Ж. Пустовалова [Пустовалов та ін., 2003, с. 25], не тільки з Трипіллям С/2, але й з Трипіллям С/1, згідно з останніми серіями дат, зокрема для поселення Хомино на Дніпрі [Відейко, 2005, с. 54; див. також англomовний варіант цієї ж статті: Videiko, 2003]. Крім того, не тільки з Трипіллям С/1, але й з часом, що передусе Трої I [Kromer et al., 2003, с. 47-48], тобто, періоду становлення раннього бронзового віку у Західній Анатолії та на Балканах. Можливо, "найвища інгульська каста" ховалася у цей час десь у дніпро-молочанських степах разом із своїми культурними досягненнями. З іншої сторони, пізні енеолітичні "випростані" поховання, які добре синхронізуються з Трипіллям С/2, за датами останнього можуть бути синхронними так званим пізньоміним похованням та інгульським катакомбам, знову ж таки, ідучи шляхом С.Ж. Пустовалова. Можливо, тоді взагалі не перейматися археологією, а будувати ефективні теоретичні моделі і "підганяти" до них джерела?

⁴³ Цікаво, що пізній даті цього поховання відповідають нещодавно отриманим у Київській лабораторії датами для поселення Шарін на Уманщині, трипільський шар якого датується безумовно періодом Трипілля С/2 [Куштан, 2005]. Щиро дякую Д.П. Куштана за інформацію щодо отриманих дат і можливість послатися на цю інформацію.

2003]⁴⁴. Але неважко помітити, що в кожній парі існує суттєва різниця між датами і при калібрації їхні інтервали взагалі не пересікаються. Яка ж з них тоді більш коректна? Щодо існуючої відносної хронології майкопської культури більш коректні дати походять з лабораторії Гронінгена.

В цілому, стратиграфія ямних та ранньокатакомбних поховань в кургані 24, більшість з яких була забезпечена радіовуглецевими датами, може сприйматися як еталонна для регіону. Цьому не суперечить більшість поодиноких дат з інших курганів молочанського регіону, які можуть бути співвіднесені саме з хронологічно стратифікованою колонкою кургана 24.

З цією колонкою можна співставити стратиграфію сусіднього великого кургану 3, дослідженого автором та С.Ж. Пустоваловим у 1982 році. На жаль, у цьому зв'язку необхідно дати деякі пояснення, оскільки С.Ж. Пустовалов у своїх публікаціях не тільки підкреслює виключно особисте право на авторство розкопок, але й нав'язує фахівцям абсолютно суб'єктивні висновки, які стали результатом нав'язливої ідеї катакомбного часу святилища і наявності зворотньої стратиграфії ямних та катакомбних поховань, зокрема, інгульської катакомбної культури [Пустовалов, 1999, с. 112].

Автор планує присвятити курганам біля с. Виноградне і, зокрема, кургану 3, окреме дослідження в контексті інших курганів у цьому регіоні, а тут хотів би зупинитися на аналізі деяких ключових моментів, відповідно до статті С.Ж. Пустовалова [Пустовалов, 1999]. Одразу ж зазначу, що, по-перше, ніяких прямих доказів зворотньої стратиграфії ямних та катакомбних поховань курган 3 не надає; по-друге, для датування святилища катакомбним часом немає ніяких підстав⁴⁵.

Звернемося до першого пункту. Відповідаючи на закид автору щодо ямного поховання 25 [Пустовалов, 1999, с. 112], знову можу повторити, що воно стратиграфічно одне з найбільш пізніх із стратиграфічно надійно простежених ямних поховань у кургані і, що воно безпосередньо передуює ще ямному та ранньокатакомбному похованням. Цей факт стратиграфічно чітко фіксується за профілями бровок, які свідчать, що після поховання 25 були впущені ямне поховання 40 та ранньокатакомбне поховання 11 (східний профіль першої східної та західний профіль другої східної бровок). Крім того, поховання 25 безумовно передуює інгульському катакомбному поховання 42, також чітко зафіксованому в бровці (східний профіль другої східної бровки). Тут я не беру до уваги навіть спірність визначення останніх досипок, зокрема, VII та, особливо, VIII, з її чисельними прошарками. Зокрема, у згаданому препринтному варіанті стратиграфії (див. примітку 28) я виділяв, наприклад, більш пізню локальну досипку над поховання 40 та 11, позначену як VIIa. Інших фактів щодо основного кургану С.Ж. Пустовалов привести не може.

⁴⁴ Див. також: Рассамакін, 2004.

⁴⁵ Надалі автор буде використовувати виключно звітні креслення в оригіналі з відповідною нумерацією насипів та досипок, наведених С.Ж. Пустоваловим, оскільки навіть подані ним матеріали не дають підстав для висновків останнього. Об'єктивно ж, існує складна проблема ідентифікації та інтерпретації останніх досипок, особливо тих, що позначені як VII та, особливо, VIII, де необхідно і дуже важливо визначити окремі локальні підсипки. Нажаль, детальний опис та порівняльний аналіз профілів бровок відсутні як у щоденнику, так і у звіті. У звіті взагалі стратиграфія надана занадто поверхово. Лише на польових кресленнях зроблені помітки та проставлені номери насипів і досипок, але вони не завжди ясні, а з позначеннями пізніх горизонтів основного кургану є підстави не погоджуватися. Я маю право про це говорити, оскільки під час розкопок паралельно вивчав стратиграфію кургану і мали місце неодноразові дискусії з С.Ж. Пустоваловим під час розкопок. Крім того, автор не тільки починав розкопки кургану, але й в значній мірі закінчував його дослідження після від'їзду С.Ж. Пустовалова, включаючи значну серію поховань, серед яких і двокамерна катакомба поховання 36. Оскільки, за спільною домовленістю, документацію від С.Ж. Пустовалов, то дані, отримані при завершенні розкопок, були внесені ним у щоденник за наданими мною нотатками та кресленнями. Щодо стратиграфії кургану, то у звіті представлена версія, написана С.Ж. Пустоваловим [Рассамакін и др., 1982, с. 25-30]. Друга, суттєво відкорегована і значно детальніша, була написана автором при підготовці спільного препринтного видання матеріалів кургану (зберігається у рукописному варіанті). Але принципово різні позиції щодо наданої автором відкорегованої стратиграфії кургану, а тим самим, і щодо датування святилища не дозволили видати матеріали. Винятком стали значною мірою компромісні тези, де автор наполіг на введенні в текст частини про включення святилища у єдиний ланцюг розвитку з такими пам'ятками часу бабінської культури, як Синташта, Аркаім та Лівенцівська фортеця, оскільки автор вважав, що святилище датується не раніше культури багатопружкової кераміки і асоціювалося, перш за все, саме з наведеними пам'ятками [Пустовалов, Рассамакін, 1990, с. 84]. Але пізніше виходить стаття С.Ж. Пустовалова, в якій він безапеляційно і бездоказово пов'язує святилище, яке стало для цього уже короткотривалим, виключно з інгульською катакомбною культурою [Пустовалов, 1993, с. 27-28]. Тоді чому інгульської, якщо катакомбна посудина "всередині святилища" (! Ю.Р.) представляла класичний кубок донецької катакомбної культури, на що С.Ж. Пустовалов у цій статті чомусь не акцентував увагу, так само, як і на наявність катакомбних поховань донецького кола.

Що стосується використання співвідношення досипок основного кургана та курганів "А" і "Д" для твердження про наявність зворотної стратиграфії ямних та інгульських катакомбних поховань, то тут С.Ж. Пустоваловим надається абсолютно суб'єктивне і вільне від аналізу бачення окремих стратиграфічних деталей для забезпечення необхідного результату. Для оцінки кургана "А" визначальну інформацію надають західний профіль центральної та обидва профілі першої західної бровок. Очевидно, саме тому С.Ж. Пустовалов їх і не наводить, але посилається на профілі центральної бровки, надаючи при цьому лише східний, де курган "А" практично не фіксується [Пустовалов, 1999, с. 106, рис. 3]. Для неупередженого дослідника згідно згаданим профілям абсолютно ясно, що курган "А" не руйнувався при спорудженні досипок VI та VII основного кургана і, що досипка VIII, навіть в тому вигляді, як вона позначена на польових кресленнях, перекривала по дузі тільки схили північно-східного сектору кургана "А", а саме, лише ту частину, яка утворилася після "опливання" насипу⁴⁶. Очевидно, досипка VIII (за моїми спостереженнями - локальна досипка VIIIa), теж "наплила" на схили кургана "А" і це якраз демонструє східний профіль центральної бровки із специфічною дещо завищеною лінією спливу досипки [Пустовалов, 1999, рис. 3]. У західному профілі центральної бровки чудово видно, яку частину кургану "А" і як "накривала" ця досипка. У двох профілях першої західної бровки теж чудово видно, що схили кургану "А" та досипки VIII злиті в одну плавну дугу над незначним поглибленням материкового шару між ними. Мої розрахунки, які базуються на вивченні залишків поховального чорнозему під курганом "А" разом з материковим викидом від основного поховання 3, та збереженого контуру північного схилу кургана, вказують, що курган повинен бути дещо зміщеним у західному напрямку з відхиленням на південь, по відношенню до того місця, яке показане на існуючому загальному плані. Вказані профілі демонструють, що руйнування центральної та південної частини кургана відбулося уже при будівництві святилища і, що динаміка цієї руйнації по фіксованим лініям повністю співпадає з конструктивними досипками святилища після спорудження валів. У первісному вигляді курган "А" міг мати діаметр приблизно 13-15 м, якщо прийняти його форму за коло з основним похованням 3 у центрі. Висота в цьому випадку могла досягати приблизно 1 м, якщо провести дугу, продовживши залишки північного контуру насипу, збереженого у профілях, у межах визначеного діаметра. У мене не виникає сумніву, що курган "А" повністю зберіг насип до спорудження святилища. Він, очевидно, не мав додаткових досипок, як курган "Д", але разом з останнім та основним складав комплекс із тьох з'єднаних в одну лінію курганів, які і склали основу для спорудження святилища. Очевидно, південний схил кургана "А" був використаний в конструкції святилища так само, як і північний схил кургана "Д", але за більшої кількості конструктивних підсипок з огляду на його незначну висоту, саме так, як це видно у східній і західній полах кургана "Д".

Отже, для твердження, що інгульське катакомбне поховання 30 було перекрите досипкою VIII, як стверджує С.Ж. Пустовалов, немає ніяких прямих доказів⁴⁷. Це поховання дійсно було впуснене у ще існуючий південно-східний схил невеликого кургана "А", але уже після спорудження досипки над ямним похованням 40 та ранньокатакомбним похованням 11. Тобто, маємо типову стратиграфічну ситуацію для катакомбних поховань інгульської культури з характерним для них, так званим, "впускним синдромом".

Аналогічну ситуацію можна спостерігати і в кургані "Ж". Не виключено, що цей курган міг з південного заходу з'єднуватися з полою основного кургана, але ми не можемо ні відновити його первісні розміри, ні встановити, чи існувала досипка над пох 36, що було впуснене в центр цього кургана, зруйнувавши при цьому основне ямне поховання 37. У даному випадку не викликає заперечень, що курган був майже повністю знищений при будівництві святилища⁴⁸.

⁴⁶ Логічно запитати, чому ж при будівництві VIII досипки не був доруйнуваним курган "А", якщо його руйнували ще при попередньому досипанні кургана.

⁴⁷ Доречі, навіть за реконструкцією С.Ж. Пустовалова, досипка VIII не перекриває поховання 30 [Пустовалов, 1999, рис.2].

⁴⁸ Вивчаючи зараз інгульські катакомбні поховання, досліджені нами на р. Молочній, біля с. Заможне та Виноградне, особливо ті, що порушуються одне одним, але з фіксованими двома камерами і шахтами, у мене виникли певні сумніви щодо власної первинної після розкопок інтерпретації поховання 36 як двокамерного. Не виключено, що

Курган "Д" мав три насипи. Перший з них, енеолітичний, був дуже близький за розмірами до реконструйованого кургана "А". Другий насип був споруджений над ямним поховання 43, а третій не мав чітко визначеного зв'язку з похованням. С.Ж. Пустовалов стверджує, що цим похованням було інгульське катакомбне поховання 18 (розчленоване, з "маскою"), камера якого фіксувалася у східному профілі першої східної бровки [Пустовалов, 1999, с. 106]. А оскільки за С.Ж. Пустоваловим третій насип, перекритий досипкою VIII основного кургана (за тим же профілем), то маємо зворотню стратиграфію. Але, по-перше, визначення клину досипки у профілі як досипка VIII є достатньо проблематичним, оскільки у мене є підстави розглядати цей клин також як локальну досипку, саме таку, що чітко фіксується у східному профілі другої східної бровки над інгульським катакомбним поховання 42 і, що дійсно перекриває третій насип кургана "Д". Але рівень впуску вхідної ями поховання 18 не зафіксований. Глибина центральної частини камери цього поховання від рівня другого насипу становить всього 0,75 м і зроблена вона була у насипу та поховальному чорноземі, лише десь на 10 см заглиблюючись у материк. При мінімальних розмірах камери 1,8x1,3 м, визначених за її перетином у бровці та промазці вохрою по дну (а вона безумовно була більшою, перш за все, у довжину), та її висотою не менше 0,4 м (за профілем у бровці), неможливо повірити в ймовірність впуску поховання з поверхні другого насипу. У цьому випадку навіть відстань від стелі до поверхні насипу має становити тоді не більше 0,3-0,35 м, та ще й мав би бути вхід до камери, висотою не менше 0,3 м. До того ж, вхідна яма розташовувалася нижче по схилу, а її дно мало б бути вищим дна камери мінімум на 0,2 м. За таких обставин і на такій глибині побудувати не тільки катакомбу, але й посто камеру відповідних розмірів нереально. Тоді, очевидно, ми повинні вводити у науковий обіг новий термін - "віртуальна вхідна шахта катакомби". Для прикладу, глибина дитячого поховання 42 інгульської катакомбної культури, яке теж було впущеним у насип, навіть з його значно меншою камерою, становила 1,75 м від рівня впуску.

Таким чином, поховання 18 безумовно було впущеним з поверхні третього насипу і тоді глибина його камери становила б 2,0 м від рівня впуску. Що ж стосується другого насипу кургана, то можна розглядати кілька версій. Перша, не виключений його зв'язок з ямним поховання 16, яке спочатку автор помилково відніс разом з ще одним ямним поховання 17 до енеолітичних [Рассмакін, 1987, с. 36-37]. Можливо навіть, що саме з ним пов'язані залишки викиду на поверхні другого насипу у східному профілі другої східної бровки по сторонах залишків камери невідміченого у звіті зруйнованого катакомбного поховання. Друга, у західному профілі тієї ж бровки, в центрі кургана "Д", були також відмічені контури ями, що фіксувалися від рівня другого насипу до рівня давнього горизонту над основним похованням.

Таким чином, курган 3 біля с. Виноградного не надає доказів наявності зворотньої стратиграфії між ямними похованнями та похованнями інгульської катакомбної культури. Складається враження, що С.Ж. Пустовалову не потрібен точний та об'єктивний виклад джерел, оскільки археологічна емпірика - це не той рівень у порівнянні з ефектною теоретичною схемою, для доведення якої усі засоби виправдані. Це, до речі, проявляється навіть у неточності переліку поховань кург. 3. Зокрема, при описі стратиграфії серед випростаних поховань інгульського типу згадані ямне поховання 25 та ранньокатакомбне поховання 34 [Пустовалов, 1999, с. 107].

Недобросовістність у підборі "доказів" проявляється і в інших випадках, зокрема, прикладі наявності випростаних поховань у ранніх катакомбах разом зі скорченими. Перший же перевірений автором приклад, приведений С.Ж. Пустоваловим з молочанського регіону, а саме, с. Ново-Пилипівка, група "Аккермень І", к. 9, поховання 4 і 6 (а не поховання 4-6 [Пустовалов, 2000, с. 98]) не відповідає дійсному стану речей. Навіть з публікації, на яку посилається і С.Ж. Пустовалов, цілком зрозуміло для неупередженого дослідника, що мова йде про типовий випадок прямої стратиграфії, де інгульське поховання 4 було впущене в уже частково заповнену землею камеру ранньокатакомбного поховання 6, і кістяк лежав на 0,65 м вище підлоги останньої [Вязьмітіна та ін., 1962, с. 54-56]⁴⁹. Такі "помилки" стосуються не тільки

вхідна шахта для другої камери "сіла" на камеру попереднього поховання і після обвалу стелі останньої була зруйнована так, що простежити її було неможливо.

⁴⁹ Автор не перевіряв усі "докази", які наводить С.Ж. Пустовалов у своїх роботах, тому що це окрема робота. Але уже перший наведений приклад наводить на певні роздуми щодо неупередженості їхнього застосування. Адже важко повірити, що такі очевидні речі можуть виглядати випадковими помилками. Подібні "докази" і їхня некорре-

стратиграфічних моментів, але й речових доказів. У цьому відношенні цікава інтерпретація горщика з ямного поховання 10 кург. 15 біля с. Виноградного, дослідженого автором у 1983 році. С.Ж. Пустовалов наводить його як доказ співіснування ямної культури з пізньокатакомбними пам'ятками бахмутського типу [Пустовалов, 2000, с. 99; Telegin et al., 2003, p. 168; Fig. 7,3,4]. Але, по-перше, якщо уже використовуються ще неопубліковані матеріали, то треба наводити опис та зображення максимально точно, оскільки вони будуть фігурувати у науковій літературі; по-друге, бажано наводити відповідні аналогії при такому важливому висновкові. Насправді ж, горщик не прикрашений орнаментом, зробленим "в виде свернутой улиткой веревочкой" [Пустовалов, 2000, с. 99], а зроблений вдавленнями суцільного всередині круглого стрижня чи тростинки, що утворюють не тільки чотири ряди у верхній частині, але й ще два ряди у придонній. Про це написано у звіті [Отрошенко и др., 1983, с. 60]. Якщо ж сприймати цей горщик у якості імітації донецьким кубкам та їхньої орнаментатії, перш за все у композиційній побудові, то найближча аналогія походить з ранньокатакомбного комплексу Красна Зоря, кург. 3, поховання 4, набір речей якого, включаючи кістяну молоточкоподібну шпильку та бронзові прикраси [Братченко, 2001, рис. 27; 28; 29, 4-6], не протирічить відносному датуванню найпізніших ямних поховань у молочанському регіоні. До речі, аналогічна кістяна шпилька супроводжувала і ранньокатакомбне поховання 11 у кург. 3 біля с. Виноградного, синхронного з найпізнішим ямним похованням 40. Цьому не протирічить, як зазначалося вище, і комплекс основного поховання 6 старобогданівського кургана. Останній, крім того, надає ще один приклад, коли поховання ранньокатакомбного часу стратиграфічно передують похованням інгульської катакомбної культури, до того ж, з "масками".

Звернемося тепер до часу будівництва святилища на кург. 3 біля с. Виноградного, не торкаючись тут питань його реконструкції. Ні у кого не викликає сумнівів щодо стратиграфічного положення святилища, побудованого на сформованому уже до того часу по лінії ПнПнСх - ПдПдЗх комплексі "довгого кургана", що включав основний курган та кургани "А" та "Д", а також, очевидно, прилеглим до основного кургану з північного сходу кургану "Ж"⁵⁰. Але останній, очевидно, не був використаний у початковій конструктивній побудові святилища і був зруйнований при його будівництві, що не заперечує і С.Ж. Пустовалов [Пустовалов, 1999, с. 108]. Це означає, що святилище перекриває усі поховання, які були впушені в ці кургани, включаючи катакомбні. Це також не заперечує С.Ж. Пустовалов [Пустовалов, 1999, с. 111]. Тим самим, надійно визначається найраніша хронологічна межа святилища⁵¹.

Найпізнішу хронологічну межу репрезентує впушене у насип святилища поховання 31 - спалення з двома посудинами розвинутої зрубної культури (або бережнівсько-маївської зрубної за В.В. Отрошенко)⁵², а також ще двома посудинами того ж часу, знайденими у найпізніших шарах святилища [Рассамакин и др., 1982, табл. 37, 1-3; 45]. Тобто, маємо чіткі відносні хронологічні рамки можливого існування святилища. Тому знову дивує безапеляційність, з якою датує С.Ж. Пустовалов святилище катакомбним часом [Пустовалов, 1999, с. 111], не надаючи при цьому надійних доказів. Згадане впускне поховання 31 ще не є доказом неможливості датування святилища пізньобронзовою добою, а тим більше, часом бабинської культури. Так само, як не є доказом для датування святилища катакомбним часом кераміка з насипу та кубок донецької катакомбної культури. З насипу дійсно походять фрагменти кераміки від доби енеоліту до бронзи, а також крем'яні знаряддя, яких в реальності було безумовно набагато більше, ніж нами знайдено. Серед крем'яних знарядь були визначені скребаки, різець, свердло, зламана низька підпрямокутна трапедія з мікровіямкою на верхній основі, а також вкладень кукрекського типу. Всі вони відносяться до мезоліту, але ж ми не датуємо святилище цією добою⁵³. Фрагменти ж кераміки за щодеником та звітом неможливо

кна та одностороння інтерпретація вимагають не тільки обов'язкової перевірки, але й викликають сумніви щодо методу побудови всієї схеми. Це ще раз доводить, що археологія повинна базуватися, перш за все, на надійній джерельній базі.

⁵⁰ За С.Ж. Пустоваловим довга вісь симетрії святилища проходила по лінії ПчСх - ПнЗх, що судячи з усього співпадає з лінією "довгого кургана" [Пустовалов, 1993, с. 28].

⁵¹ Для об'єктивності треба також враховувати, що північна частина основного кургану була сильно пошкоджена великим та глибоким перекопом часів Другої світової війни і, що цей перекоп міг зруйнувати нам невідомо. Тому навіть прийнята формула, що святилище не пов'язане з якимось похованням має певну умовність.

⁵² Моя подяка В.В. Отрошенку за консультацію відносно цього поховання.

⁵³ Визначення, а також фахові малюнки найбільш показових знарядь, зробив у свій час на прохання автора тодішній співробітник Первісного відділу ІА АН УРСР В.Ю. Коен. Ці малюнки не увійшли до публікації С.Ж. Пустовалова, але будуть надані в іншій публікації.

ідентифікувати за місцем їхнього знаходження. Ті ж з них, що безперечно відносяться до доби бронзи, не можуть бути визнані як катакомбні. На мій погляд вони відносяться до кераміці доби пізньої бронзи, про що я говорив ще під час розкопок⁵⁴. З іншої сторони, ці фрагменти, так само як і енеолітична кераміка (за деяким виключенням), за своїм станом більше відповідають кераміці з культурних шарів поселень, ніж кераміці з тризн, і могли потрапити у прошарки святилища під час вибірки ґрунту для його спорудження, так само, як і мезолітичний кремій. Тому використовувати ці дані для датування святилища некоректно. Більш того, це якраз свідчить не на користь його датування катакомбним часом. Певною мірою це підтверджується наявністю по берегах р. Молочної, у безпосередній близькості до кургану, поселень доби пізньої бронзи, які були відкриті нами під час розвідок. Що стосується кубка донецької катакомбної культури, то, на мій погляд, його треба розглядати у контексті зруйнованого насипу кургану "Ж", а не у контексті святилища. Він дійсно знаходиться у заглибині, яка умовно була названа "ямкою", але характер останньої у східному профілі п'ятої східної бровки остаточно не був визначений. Однозначно можна сказати, що ця заглибина перекривалась насипом святилища, так само, як і деякі інші "ямки", зафіксовані у західному профілі останньої. Одна з них добре узгоджується з вхідною ямою або просівшим дромосом інгульського катакомбного поховання 36. Я не виключаю, що у випадку з кубком маємо залишки зруйнованого поховання. Певною мірою, такий висновок узгоджується з тим, що у північно-східній частині кургану "Д" концентрувалися катакомбні поховання донецького та, очевидно, бахмутського типу (поховання 46 та 20). До речі, якщо б північно-східна частина кургану "Д" була б підрізана при спорудженні святилища приблизно так само, як його північний схил, то не виключено, що схожу з заглибленням ситуацію ми могли б отримати по відношенню до незначно заглибленої у материк камери катакомбного бахмутського (?) поховання 20.

Для уточнення ранньої межі святилища важливу роль має поховання 39, у сильно скорченому положенні на правому боці, із сильно зігнутими у ліктях руками, кисті перед обличчям, головою на захід (рис. 9, 1). У звіті, а також у публікації С.Ж. Пустовалова, це поховання значиться серед катакомбних, які передують спорудженню святилища [Пустовалов, 1999, с. 106]. У списку дат воно трактується як так звана східнокатакомбна культура, але під знаком питання [Telegin et al., 2003, с. 164]. З огляду на сучасний стан досліджень, це поховання можна віднести до бабинської культури, а конструкцію реконструювати як підбійну. Таке ж поховання, але з північною орієнтацією маємо в кург. 24 (детальніше див. табл. 2, Примітка 6) (рис. 9,2)⁵⁵. У цьому випадку я б погодився з деякими більш ранніми роботами С.Ж. Пустовалова відносно періодизації катакомбної культури [Пустовалов, 1979; 1982], але з поправкою, що у даному випадку вже маємо поховання бабинської культури. С.М. Санжаров, зокрема, пропонує називати аналогічні поховання, серед яких є і поховання з кістяними пряжками, фінальнокатакомбними бабинського типу. У всякому випадку, саме наявність поховання 39 не дає підстав датувати святилище катакомбним часом, тим більше, пов'язувати його з інгульською катакомбною культурою.

Що ж стосується найпізніших інгульських поховань, то тут, очевидно, можна привести приклад із старобогданівського кургану, а саме, поховання 4, яке за місцем впуску, конструкцією катакомби та інвентарем не відрізняється від інгульських, але за специфічним скорченим обрядом, положенням похованого відносно входу та орієнтацією (рис. 3) дуже близьке до опису поховань, віднесених у свій час С.Ж. Пустоваловим до найпізнішої хронологічної групи катакомбних пам'яток, що безпосередньо передують культурі багатопружкової кераміки (тобто, бабинської) і дає підстави розглядати катакомбну культуру, як один із компонентів становлення останньої [Пустовалов, 1979, с. 103]. Але я не наполягаю на саме такій інтерпретації цього поховання. Можливо, що якраз тут маємо бахмутські впливи, або ж бахмутське поховання.

На цьому фоні визначення рівня впуску поховання 32, яке було віднесене під час розкопок і у звіті до культури багатопружкової кераміки, має значення для уточнення часу спорудження та функціонування святилища уже у посткатакомбний період, що цілком узгоджується з сучасними знаннями щодо культових монументальних споруд бабинської та зрубною культур у Дніпро-Донецькому регіоні. Але треба особливо відзначити, що тогочасне визна-

⁵⁴ Таку ж думку висловив і Я.П. Гершкович при знайомстві з матеріалами.

⁵⁵ Дякую за консультацію Р.О. Литвиненку.

чення культурної належності поховання 32 не стало остаточним. За ознаками поховального обряду Я.П. Гершкович та В.В. Отрошенко незалежно один від одного зробили припущення, що з огляду на сучасні дослідження, поховання 32 може розглядатися як ранньозрубне (або покровське зрубне за В.В. Отрошенко)⁵⁶.

Треба зазначити, що рівень впуску поховання 32 не був зафіксований. Дискусії навколо цієї проблеми під час розкопок та спеціальні зачистки не призвели до точного визначення рівня впуску поховання. Єдиним фактом, про який можна говорити, є те, що у зачистках біля ями поховання дійсно фіксувалася "просадка" деяких каменів та ліній спливів ґрунту святилища. Тому твердження С.Ж. Пустовалова, що поховання 32 було впущене у святилище, прорізавши ці спливи, не відповідають дійсності. Цей факт також не відмічений у польовому щоденику. Крім того, якщо б це був незаперечний факт, навіщо ж тоді намагатися довести, що над поховання 32 не було споруджено самостійного кургану до спорудження святилища [Пустовалов, 1999, с. 107-108]. Не відповідає на це питання і специфічне розміщення похованого у південній частині ями. Пояснення С.Ж. Пустовалова, що це відбулося лише тому, що під час поховання у яму впали два камені святилища [Пустовалов, 1999, с. 107] не переконують, тим більше, що камені "з'їхали" у заповнення ями. Очевидно, пояснення такого положення померлого треба шукати в іншій площині⁵⁷. Інше питання - на якому рівні лежало перекриття ями і чи були залишені для нього уступи, якщо поховання було впускним? Здається, що у цьому випадку, з однієї сторони, яма повинна була б зруйнувати край святилища, тим більше, що на загальному плані край ями взагалі знаходиться під святилищем. Руйнація останнього не спостерігалася. З іншої сторони, яма повинна була б фіксуватися в зачистках [див. Рассамакін и др., 1982, табл. 37, 5 - фото]. Тому не можна відхиляти можливість дійсного існування над поховання 32 самостійного кургану⁵⁸. Для цього існують певні застереження, але не тому, що, як пише С.Ж. Пустовалов, цей курган повинен був руйнуватися ще під час спорудження досипки VIII основного кургану, що неможливо виходячи з культурної належності поховання 32 [Пустовалов, 1999, с. 108], а тому, що під питанням будівництво кургану на місці, де міг бути знятий чорнозем, а можливо, і верхній шар материка, хоча відомі випадки, коли бабинські або зрубні поховання впускалися у схили попередній насипів чи біля їх підніжжя, і перекривалися боковими досипками, утворюючи тим самим "довгі" кургани. З іншої сторони, поховання 32 знаходилось напроти центру досить виразного підвищення материка, довжиною приблизно 9-10 м, в обох профілях п'ятої східної бровки, яке за С.Ж. Пустоваловим утворилося природним шляхом [Пустовалов, 1999, с. 107-108]. Це не так. Воно має штучний характер, оскільки утворилося від виборок ґрунту з обох сторін.

Западни від виборок (внутрішні) добре фіксуються між підвищеннями та досипкою VIII та напольної сторони. Ситуація схожа на ту, що маємо з курганом "Ж" у профілях тієї ж бровки, але в останньому випадку збереглася незначна частина давнього чорнозему. Досипка, позначена С.Ж. Пустоваловим в цих профілях як VIII, однаково відділена западинами у материка від обох підвищень, але має у профілях специфічну конфігурацію з різким підвищенням у центральній частині, що потребує пояснень, зокрема, чи не міг вибиратися, наприклад, з південносхідної поли цієї досипки ґрунт для будівництва незначного, потім зруйнованого святилищем, насипу над поховання 32? Про це свідчить характер "спливів" між підвищенням та досипкою VIII, а також її контури та характер материкової заглибини у профілях п'ятої східної бровки у порівнянні зі східним профілем четвертої східної бровки. Практика розкопок автором зрубних курганів в Дніпро-Молочанському регіоні (зокрема, у 1987-1988) дають підстави для такого припущення.

Таким чином, не можна виключати, що поховання 32 могло бути перекритим невеликим самостійним насипом уже після завершення функціонування основного кургану, але до початку будівництва святилища.

Виходячи з того, що все ж таки точний рівень його впуску невідомий, розглянемо кілька можливих варіантів:

⁵⁶ Моя подяка Я.П. Гершковичу та В.В. Отрошенко за змістовну консультацію під час перегляду на моє прохання креслення та фото поховання.

⁵⁷ Наприклад, в цьому ж кургані схоже положення можна відзначити у янному поховання 6.

⁵⁸ Для мене у 1982 році положення поховання 32 не мало принципового значення, тому що я виходив тоді з загальностратиграфічного положення святилища між катакомбними пам'ятками та похованням та окремими знахідками зрубного часу. До того, автор і фрагменти кераміки з насипу відносив до того ж часу.

Варіант 1 - над поховання 32 був споруджений самостійний курган. Тоді будівництво та функціонування святилища припадає повністю на період пізньої бронзи обмежений ранньозрубним та розвиненим зрубним часом (між покровською та бережнівсько-маївською зрубними культурами за В.В. Отрошенко), якщо поховання ранньозрубне. Певною підтримкою цього варіанта може бути аналогічний за будовою, але менший за розмірами і без застосування каміння в конструкції монументальний культовий комплекс в кург. 17, висотою 4,5 м, що був досліджений Т.Ю. Гошко у 1983 році недалеко від кург. 3 [Отрошенко и др., 1983, с. 65-71]⁵⁹. Цей комплекс перекрив курган доби розвиненої зрубної (бережнівсько-маївської) культури з кількома похованнями та розміщену поряд культову площадку (святилище ?), оточену ровом. Крім того, до кургана 17 з ЗхЗхПч примикав ще один майже розораний кург. 16 того ж часу розвиненої зрубної культури. Їх розділяв рівчак у материк у вибірці ґрунту для спорудження насипів.

При цьому ж варіанті, і з огляду на курган 17, не виключено, що весь комплекс може бути віднесений виключно до розвиненої (бережнівсько-маївської) зрубної культури. Цьому не суперечить впускне поховання 31, з огляду на приклад в кург. 17, де зі схилу аналогічного святилища було впущене однокультурне до нього поховання 4 у кам'яній скрині і зроблена досипка. На відміну від кург. 17, у кург. 3 базовий рівень побудови святилища визначається похованням бабинської культури (№ 39) та можливо ранньозрубним поховання 32.

Варіант 2 - поховання 32 впущене через весь насип святилища, або навіть з якогось горизонту його функціонування, де С.Ж. Пустовалов виділяє три етапи [Пустовалов, 1999, с. 108-109], хоч це теж потребує дискусії. Тобто, в останньому випадку, поховання могло б бути частиною культового комплексу. У цих випадках час існування святилища може обмежуватися або виключно часом існування бабинської культури та ранньозрубним часом у залежності від культурного визначення поховання 32.

Автор схильний підтримувати першу версію, але не нав'язує кінцевого висновку читачам про час функціонування святилища, надаючи їм змогу самим аналізувати наявні джерела. Головним висновком є те, що немає ніяких сумнівів щодо посткатакомбного часу його побудови і функціонування. Цьому не протирічить також загальнокультурна ситуація у регіоні р. Молочної та прилеглий степовій Дніпро-Молочанській зоні, де представлені виразні і чисельні пам'ятки бабинського та зрубного часу, включаючи великі поховально-культові монументальні споруди. Виразні поховання цього часу представлені і в курганах біля с. Виноградного (к. 34, п. 2,5, 10) та Заможного (к. 9, п. 1; к. 14, п. 1) та ін.

Проаналізуємо тепер радіовуглецеві дати для кургана 3. Оскільки відсутні датовані поховання у послідовному стратиграфічному контексті, то побудувати тут на п'яти похованнях (два ямних 10 та 25 - табл. 2; два катакомбних інгульських 30 та 36 - табл. 3, та одне багатопружкове 39 - табл. 2, примітка 6), що мають дати, достовірну абсолютно-хронологічну шкалу на зразок кург. 24 практично неможливо. Можна лише зазначити, що у контексті стратиграфічної послідовності дати для інгульських поховань виглядають сумнівними по відношенню до більш раннього ямного поховання 25, який до того ж віддалений від інгульських мінімум ямним та ранньокатакомбним похованнями з досипкою. Схожу картину ми спостерігали вище у кургані 24 для окремих поховань із значним відхиленням їхніх дат по відношенню до дат стратиграфічно більш ранніх поховань. Саме такі поховання знижують процент надійності всієї колонки навіть при значній кількості коректно датованих комплексів. Формально ж, при 68,2 % вірогідності, ми можемо в межах калібраційних інтервалів вибрати ті, що давали б можливість поставити поховання 30 та 36 слідом за поховання 25, з урахуванням наявності стратиграфічного прошарку між ними (див. табл. 2 та 3). Наприклад, поховання 25 потрапляє в перший інтервал і з огляду на другий інтервал поховання 36 можемо знайти різницю, наприклад, у 80-100 років. Але це суто механічний піхід. Що стосується дати бабинського поховання 39, то на фоні незначної кількості дат для цієї культури, воно може бути поки включеним у загальний список дат для останньої, але вони значно коливаються (див., зокрема: Иванова и др., 162-163, табл.1; 2). Але навіть при всій умовності прямого співставлення з сумнівними датами для поховання 30 та 36, слід все ж таки звернути увагу на значну різницю

⁵⁹ Матеріали готуються до друку. Один з профілів центральної бровки був опублікований автором [Рассамакін, 1992б, с. 134; рис. 3,6]. Курган 17 дав підстави автору висловити припущення про те, що святилище в кургані 3 також може датуватися добою пізньої бронзи [Рассамакін, 1992б, с. 134].

дати для поховання 39 відповідно у 260 та 300 радіовуглецевих років при ідентичній похибці у 70 років.

Таблиця 4⁶⁰

Порівняльна таблиця радіоуглецевих дат для поховань ямної культури, ранньокатакомбного типу та інгульської катакомбної культури молочанського регіону (без калібрації)

№№ Табл. 2-3	ЯК (Табл. 2)	РКП (Табл. 2)	ІКК (Табл. 3)	Некоректні та сумнівні дати
18	4371±36			
2			4370±60 (к)	X
6	4340±70 (к)			
33	4330±150			?
20	4327±49			
12	4310±40*			
28		4280±70 (к)		?
2	4245±70			
19	4237±41			
4		4230±70* (к)		?
27	4226±40			
13	4220±70*			
14	4200±60**			
10	4180±65			
23	4168±38			
30		4160±19		
11		4150±65		
24	4147±41			
21	4146±40			
15	4145±55**			
7			4145±70 (к)	?
17	4140±80			
31	4135±45***			
29		4131±39		
1		4120±60		
25		4113±42		
22	4104±41			
26	4089±36			
5		4060±70* (к)		
32	4060±90***			
16	4055±60**			
8			4020±70 (к)	?
9			3980±70 (к)	?
7-8	3970±70**** 3970±70**** (к)			
10			3950±60* (к)	
3	3950±80			
3			3920±60 (к)	
12			3920±70** (к)	
1			3910±60 (к)	
14			3910±80 (к)	
34	3860±50			X
15			3860±70** (к)	
4			3780±60*** (к)	
5			3780±70*** (к)	
11			3780±70* (к)	
9	3765±70****			X

⁶⁰ Усі дати наведені в ВР, тобто, у формі вихідних даних для калібрації. Кількість зірочок у кожній колонці позначають наявність кількох дат для одного поховання.

№№ Табл. 2-3	ЯК (Табл. 2)	РКП (Табл. 2)	ІКК (Табл. 3)	Некоректні та сумнівні дати
15			3710±60 (к)	
16			3640±60 (к)	
6			3605±70 (к)	?

Що стосується дат для інгульської катакомбної культури, то для молочанського регіону вони представлені 15 датами для 12 комплексів та 1 дата представлена для поховання бахмутського типу (?) (Виноградне, к. 2, поховання 20) (табл. 3; 2, примітка 5). Крім двох поховань в кург. 3 (можливо, к. 2, але стратиграфічне відношення 4 датованих поховань нечітке) більшість з дат можуть розглядатися тільки формально, поза стратиграфічним контекстом. Можна бачити на Таблиці 4, що некалібровані дати (ВР) розподіляються досить скачководно в межах, від кінця 40 століття до початку 38 століття до наших днів, а ще три дати розкидані від рубежа 38 до кінця 37 століть. На мій погляд, найпізніша дата, а можливо, обидві найпізніші, в межах другої пол. 37 століття скоріше некоректні (табл. 3; 4). Що ж стосується дати для поховання 2 з кург. 5 біля с. Заможного (4370±60 ВР), то вона явно некоректна для ні для молочанського регіону, ні для інших територій⁶¹. Використовувати цю дату та дати з Білорецького, так само, як некоректні пізні дати для ямної культури (вище наведений приклад з третьою датою для поховання 25) лише для того, щоб знайти 1200 років синхронізації ямної та інгульської катакомбної культур є відвертою спекуляцією. З таким же успіхом, озброївшись якоюсь всемогущою "теоретичною схемою", можна використати існуючі дуже надто ранні і також явно некоректні дати для ямної культури для поглиблення її "історичного значення і національного надбання" на 200-400 років. До речі, при такому "принциповому" підході, це більш реально зробити, оскільки такі дати, на відміну від двох вказаних катакомбних, утворюють уже певну і досить чисельну серію. Взагалі цікаво подивитися на дати для чотирьох інгульських поховань досить компактного курганного могильника біля с. Заможне (табл. 3). Вони охоплюють 765 радіовуглецевих років від 4370±70 до 3605±70 ВР. З огляду на поховальний обряд та інвентар маємо фантастичний результат, бо якщо ми використаємо на формальному рівні калібраційні інтервали цих дат при 68,2 % достовірності, то будемо мати приблизно проміжок часу у 1150 років (! Ю.Р.). І такі визначення називають закриттям дискусії про співіснування катакомбних та ямних поховань [Пустовалов та ін., 2003, с. 26] (див. вище примітку 24).

З наявних археологічних джерел і радіовуглецевих дат для молочанського регіону маємо абсолютно закономірну картину послідовного розвитку ямної культури, яка наприкінці своєї існування за датами синхронізується з ранньокатакомбними похованнями (табл. 2; 4), що також абсолютно закономірно, оскільки точність радіовуглецевого датування, особливо при формальному підході, недостатня для розмежування суміжних хронологічних етапів та перехідних періодів, тим більше пам'яток з спільною матеріальною культурою. Стосовно катакомбної культури, у даному випадку, інгульської, маємо повну відповідність дат і археологічних спостережень. Бачимо явну культурну зміну, точка відліку якої припадає десь на другу половину - кінець 40 століття до нашого часу (ВР). Пересічення дат для ямної та інгульської катакомбної культур, особливо, при формальному порівнянні, є також закономірним фактом з огляду на точність датування при наявній калібраційній кривій і отриманим при калібрації інтервалам. Такі хронологічні пересічення існують для усіх послідовних культур доби енеоліту та бронзового віку у степовій зоні і їхня інтерпретація вимагає обережного ставлення, а не ефектних теорій. Не треба археологію знову занурювати в суб'єктивне русло, в той час, коли і в Україні вона все більше наближається до науки точної.

Список використаних джерел

1. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. - Луганськ: Шлях, 2001.
2. Відейко М.Ю. Абсолютна хронологія поселень трипільської культури етапів VII та CI на середньому Дніпрі // На пошану Софії Станіславівни Березанської (відп. ред. В.В. Отрошенко). - Київ: Шлях, 2005. - С. 52-65.

⁶¹ Це ж стосується і дат для поховання 12, кург. 1 біля с. Білорецьке [Telegin et al., 2003, tabl. 2].

3. *Вязьмітіна М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т.* Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу "Аккермень" // АП. - Том VIII. – С. 22-135.
4. *Гей А.Н.* Новотиторівська культура. - М.: ТОО "Старый сад".
5. *Іванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е.* Кургани древних скотоводів междуреччя Южного Буга і Дністра. - Одеса: изд-во КП ОГТ, 2005.
6. *Гаврилюк Н.А., Батуревич Е.Ю., Махортих С.В. и др.* Отчет о работе в 1993 году Скифской экспедиции // Науковий архів ІА НАН України, 1993/23. - С. 22-35.
7. *Гошко Т.Ю., Отроценко В.В.* Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА. – 1986. - № 1. – С. 168-183.
8. *Ковалюх Н.Н., Назаров С.В.* О калибровке радиоуглеродных дат в археологических исследованиях // *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* - Tom XX. - Rzeszów, 1999. – P. 5-13.
9. *Ковалюх Н.Н., Скрипкин В.В.* Метод вакуумного пиролиза (C/14-датирование малых проб с применением ускорителя) // Естественно-научные методы исследования культурных слоев древних поселений (отв. ред. С.А. Сычева, Н.Б. Леонова). - М.: НИИ-Природа, 2004. – С. 37-46.
10. *Кренке Н.А., Сулержитский Л.Д.* Археология и реальная точность радиоуглеродного метода // *Геохронология четвертичного периода.* - М.: Наука, 1992. – С. 161-167.
11. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Гошко Т.Ю. и др.* Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской ОС в Херсонской области в 1979 году // Науковий архів ІА НАН України, 1979/32. – С. 1-40.
12. *Куштан Д.П.* Дослідження багатощарового поселення у с. Шарин на Уманщині // На пошану Софії Станіславівни Березанської (відп. ред. В.В. Отроценко). - Київ: Шлях, 2005. – С. 112-117.
13. *Маллорі Д.Р., Телегін Д.Я.* Поява колесного транспорту на Україні за радіокарбонними даними // Проблемы хронологии культур энеолита - бронзового века Украины и юга Восточной Европы. Тезисы докладов международной конференции (отв. ред. И.Ф. Ковалева). - Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1994. – С. 30-32.
14. *Махортих С.В., Гаврилюк Н.А., Рассамкин Ю.Я.* Кургани біля села Ново-Дніпровка Запорізької області // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року* (відп. ред. М.Ю. Відейко). - Київ, 1997. – С. 82-83.
15. *Михайлов Б.Д.* Кургани эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье // *Древности степного Причерноморья и Крыма V* (отв. ред. Г.Н. Тошев). - Запорожье, 1995. – С. 169-181.
16. *Назаров С.В., Ковалюх М.М.* Київська радіовуглецева калібраційна програма // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.* - Вип. 3. - Київ, 1999. – С. 70-80.
17. *Отроценко В.В., Ковалев Н.В., Пустовалов С.Ж. и др.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году // Науковий архів ІА НАН України, № 1980/5. – С. 21-27.
18. *Отроценко В.В., Рассамкин Ю.Я., Битковский О.В. и др.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году // Науковий архів ІА НАН України, № 1983/1. – С. 53-63.
19. *Отроценко В.В., Рассамкин Ю.Я., Константиnescу Л.Ф. и др.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции ІА НАН України в 1984 году // Науковий архів ІА НАН України, № 1984/10. – С. 51-78.
20. *Пустовалов С.Ж.* К сложению культуры многоваликовой керамики в степном Поднепровье // *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции* (отв. ред. А.А. Моруженко). - Донецк, 1979. – С. 102-103.
21. *Пустовалов С.Ж.* К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // *Новые методы археологических исследований* (отв. ред. В.Ф. Генинг). - Киев: Наукова думка, 1982. – С. 87-109.
22. *Пустовалов С.Ж.* Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // *Археологія.* - № 1. – 1993. - С. 24-33.
23. *Пустовалов С.Ж.* Молочанське святилище // *Проблеми археології Подніпров'я* (відп. ред. І.Ф. Ковальова). - Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 104-118.
24. *Пустовалов С.Ж.* Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // *Labores pariant honores* (спеціальний випуск збірника "Проблеми археології Подніпров'я") (відп. ред. З.П. Маріна). - Дніпропетровськ: вид-во ДГУ, 2000. – С. 95-105.
25. *Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я.* О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов всесоюзного семинара.* - Запорожье, 1990. – С. 81-84.
26. *Пустовалов С.Ж., Телегін Д.Я., Ковалюх М.М.* Радіокарбонна хронологія ямних та катакомбних пам'яток // *Магістеріум. Археологічні студії.* - Вип. 11. - 2003. – С. 24-27.
27. *Рассамакин Ю.Я.* Энеолитические погребения бассейна р. Молочной // *Древнейшие скотоводы степей юга Украины* (отв. ред. О.Г. Шапошникова). - Киев: Наукова думка, 1987. – С. 31-43.

28. *Рассамакин Ю.Я.* О некоторых проблемах изучения погребений эпохи ранней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов областного научно-практического семинара. - Донецк, 1989. - С. 82-84.
29. *Рассамакин Ю.Я.* О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы областной научно-практической конференции). - Луганск, 1990а. - С. 99-101.
30. *Рассамакин Ю.Я.* Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія, 1990б. - № 1. - С. 64-74.
31. *Рассамакин Ю.Я.* О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования (отв. ред. О.Г. Шапошникова). - Киев, 1991. - С. 42-56.
32. *Рассамакин Ю.Я.* Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук // Науковий архів ІА НАН України, № 1992/18. - К.. 1992а.
33. *Рассамакин Ю.Я.* До проблеми вивчення курганных споруд // Археологія. - № 4. - 1992б. - С. 121-137.
34. *Рассамакин Ю.Я.* Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. - 2004. - С. 3-26
35. *Рассамакин Ю.Я., Отроценко В.В., Пустовалов С.Ж. и др.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 году // Науковий архів ІА НАН України, 1982/2. - С. 11-25.
36. *Телегин Д.Я.* Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины // СА. - № 2. - 1977. - С. 5-19.
37. *Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. - Луганск: Шлях, 2001.
38. *Шишлина Н.И.* Майкопские погребения Южных Ергеней // Нижневолжский археологический вестник, 5, 2002. - С. 164-179.
39. *Яковлев А.В., Самойленко В.Г.* Новые погребения с майкопской керамикой на Северо-Востоке Ставрополья // КСИА 214. - С. 74-83.
40. *Bratchenko S.N.* Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003. - P. 185-208.
41. *Görsdorf J., Rassamakin Y., Häusler A.* ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine // Radiocarbon and Archaeology: Proceeding of the Fourth International Symposium, St Catherine's College, Oxford (9-14th April, 2002) (eds. T.F.G. Higham, C. Bronk Ransey and D.C. Owen). Oxford: Oxford University School of Archaeology, Oxbow Books. Monograph 62, 2004. - P. 127-134.
42. *Klochko V.I., Sanzharov S.N.* Radiocarbon Dating of Early and Middle Bronze Age Relicts of the Siversky Donets (Luhansk Region). A Preliminary Report // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003. - P. 209-211.
43. *Kovalyukh N.N., Nazarov S.V.* Radiocarbon Dating Calibration in Archaeological Studies // The Foundation of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 7, 1999. - P. 12-26.
44. *Kromer B., Korfmann M., Jablonka P.* Heidelberg Radiocarbon Dates for Troia I to VIII and Kumtepe // Troia and the Troad: Scientific Approaches (eds. G.A. Wagner, E. Pernicka, H.-P. Uerpmann. Springer-Verlag Berlin, Heidelberg, New-York. - P. 43-54.
45. *Lanting J.N., Van Der Plicht J.* Wat hebben Floris V, skelet swifterbant S2 en visotters gemeen ? // Palaeohistoria. Acta et Communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae, 37/38, 1995/1996. - P. 491-519.
46. *Lanting J.N., Van Der Plicht J.* Reservoir Effects and Apparent C/14-Ages // Thr Journal of Irish Archaeology, IX, 1998. - P. 151-165.
47. *O'Connell T., Levine M., Hedges R.* The Importance of Fish in the Diet of Central Eurasian Peoples from the Mesolithic to the Early Iron Age // Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse (eds. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle). Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Researches. - P. 253-268.
48. *Rassamakin Yu.Ya.* On Early Elements of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea region // Eastern Exodus of the Globular Amphora People : 2950-2350. Baltic-Pontic Studies, vol. 4, 1996. - P. 112-132.
49. *Rassamakin Yu.Ya.* The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrathey in the Black Sea Steppe Area // Chalcolithic and Early Bronze Hydrostrategies (ed. D. Georghiu). BAR International Series 1123, 2003. - P. 57-77.
50. *Rassamakin Ju.Ja.* Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4. Jt. v. Chr.). Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung (Archäologie in Eurasien, Band 17).

- Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern Teil I: 234 Seiten mit 137 Abbildungen und 10 Tabellen; Teil II: 278 Seiten mit 546 Tafeln und 12 Tabellen, 2004.
51. *Telegin D.Ya.* Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper // BAR International Series 287, 1986.
  52. *Telegin D.Y., Pustovalov S.Z., Kovalyukh N.N.* Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the Issue of Co-Existence // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003. – P. 132-184.
  53. *Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // The Foundation of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 7, 1999. – P. 34-71.
  54. *Videiko M.Y.* Radiocarbon Chronology of the Settlements of BII and CI Stages of the Tripolye Culture at the Middle Dnieper // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003. – P. 7-21.

Рассамакин Ю.Я.

КУРГАН У СЕЛА СТАРОБОГДАНОВКА И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ АБСОЛЮТНОЙ ХРОНОЛОГИИ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ БАССЕЙНА Р. МОЛОЧНОЙ

В статье публикуются материалы эпохи бронзы из курга робогдановка, Михайловского района, Запорожской области, исследованного в ана 1 возле с. Ста 1980 году на р. Молочной. Анализируя материалы кургана, автор рассматривает проблемы относительной и абсолютной хронологии памятников ямной и катакомбной культур молочанского региона. В частности, опровергается вывод о наличии обратной стратиграфии погребений обеих культур и датировка святилища в кургане 3 у с. Виноградное катакомбным временем. Автор склонен датировать комплекс развитым срубным периодом (бережновско-маевской срубной культурой). Проводится анализ имеющихся радиоуглеродных дат для ямных и катакомбных погребений, которые также указывают на смену ямной культуры и раннекатакомбных погребений ингульской катакомбной культурой, что находится в соответствии с археологическими источниками. Автор предостерегает исследователей воспринимать на веру эффективные абстрактные теории, для доказательства которых прибегают к некорректному использованию археологических данных.

Rassamakin Yu. Ya.

KURGAN NEAR VILLAGE STAROBOGDANIVKA AND SOME PROBLEMS OF THE ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE EARLY BRONZE AGE IN THE MOLOCHNAYA RIVER REGION

The burials of the Bronze Age from the mound 1 near village Starobogdanivka, Mikhailovka district, Zaporizhzhya Region are published in this paper. The mound was investigated on the Molochnaya river in 1980. Author considers the problems of relative and absolute chronology of the Yamnaya and Catacomb cultures in the Molochnaya river region. In particular, the conclusion about presence of return stratigraphy between burials of both cultures and dating of a cult place on the mound 3 near village Vinogradnoe as the Catacomb culture period. The author has the evidences to date a cult place of developrd period of the Srubnaya culture (Berezhnivs'ko-Maivs'ka Srubnaya culture according to V.V. Otroshchenko). The analysis of available radiocarbon dates for the Yamnaya and Catacomb burials which also specify the change of the Yamnaya culture and so-called Early Catacomb burials by the Ingul Catacomb culture is carried out. This change corresponds to the archaeological sources. The author warns the researchers to belief effective abstract theories for which evidence it is using the incorrect archeologic data.